

ELITY BULGARSKIE PO PODBOJU BIZANTYŃSKIM. 1018–1041 R.*

JAROSŁAW DUDEK

ABSTRACT. *The Bulgarian elites after the Byzantine conquest. 1018-1041.*

Emperor Basil II, conquering Bulgaria in 1018, divided it into a province managed by Byzantine governors. The Bulgarian church remained under the authority of local priests. Members of the ruling Komitopouloi family received palace titles and appanages, while the other Bulgarian nobles maintained their possessions while serving in the imperial army. After two decades by minister John of Orphanotrophos, attempt to reduce their significance in local military structures and the property tax burden led to the creation of Peter Deljan in 1040–1041. The resignation of Byzantine authorities from damaging the prestige of the Bulgarian aristocracy contributed to the relief of the uprising.

STRESZCZENIE: Cesarz Bazyli II podbijając Bułgarię w 1018 r. podzielił ją na prowincje zarządzane przez bizantyńskich namiestników. Kościół bułgarski pozostał pod zwierzchnictwem miejscowych kapłanów. Członkowie panującego rodu Komitopulów otrzymali pałacowe tytuły i apanaże, zaś pozostali bułgarscy nobilowie utrzymali swoje posiadłości służąc równocześnie w armii cesarskiej. Podjęta po dwóch dekadach przez ministra Jana Orfanotrofa próba redukcji ich znaczenia w lokalnych strukturach wojskowych i obciążenie podatkowe majątności doprowadziło do powstania Piotra Deliana w 1040–1041. Rezygnacja władz bizantyńskich z decyzji szkodzących prestiżowi bułgarskiej arystokracji przyczyniła się do uśmierzenia powstania.

Author: Jarosław Dudek, Uniwersytet Zielonogórski, ul. Licealna 9, 65-417 Zielona Góra, Polska, e-mail: j.dudek@ih.uz.zgora.pl, **ORCID iD:** <https://orcid.org/0000-0002-2895-2586>

Keywords: Bulgaria, Byzantium, emperor Basil II, Komitopouloi dynasty, Bulgarian aristocracy in 11th century, John the Orphanotrophos and his attempts at reform, Peter Deljan and the uprising in 1040–1041.

Słowa kluczowe: Bułgaria, Bizancjum, cesarz Bazyli II, dynastia Komitopulów, arystokracja bułgarska w XI w., Jan Orfanotrof i jego próby reform, Piotr Delian i powstanie w 1040–1041.

Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, XXVI, Poznań 2019, Wydawnictwo Instytutu Historii UAM, pp. 43–71, ISBN 978-83-66355-32-3, ISSN 0239-4278. Polish text with summaries in English and Polish.

doi.org/10.14746/bp.2019.26.3

Położenie arystokracji bułgarskiej po 1018 r. było uwarunkowane okolicznościami podboju jej ojczyzny przez cesarza Bazylego II (976–1025), do dzisiaj nazywanego „Bułgarobójcą”. W pamięci historycznej współczesnych Bułgarów i Macedończy-

* Tekst powstał na bazie referatu wygłoszonego na konferencji pt. „Elity społeczne i polityczne na Bałkanach” zorganizowanej w ramach *XVIII Balcanicum*, UAM, Poznań 26-27 X 2018 r.

ków okres prawie dwuwiekowego panowania bizantyńskiego nie utrwalił się wprawdzie tak traumatycznie jak prawie 500-letnia „niewola turecka”, pozostaje jednak postrzegany jako czas utraty narodowej suwerenności. Zapowiedzią bizantyńskiego jarzma jest obraz straszliwego pochodu 14 tysięcy ślepców – jeńców okaleczonych po klęsce w górach Bełasicy (29 VII 1014 r.)¹. Postawę rodzimej elity w obliczu tej narodowej tragedii uznano za kapitulancą. Okazana cztery lata później manifestacja uległości bułgarskiej arystokracji miała świadczyć, o przyjęciu przez elity podbitego kraju postawy oportunistycznej². Wyjaśnienie powodów rezygnacji bułgarskich nobilów z kontynuacji walki oraz starań o ułożenie swoich relacji ze zdobywcą wymaga jednak uwzględnienia kontekstu z wczesnośredniowiecznych dziejów różnych krajów chrześcijańskiej Europy.

Zaskakująca wydać się może likwidacja przez Bizancjum sąsiedniego państwa, którego monarchowie sto lat wcześniej osiągnęli stabilny status w ówczesnej hierarchii politycznej. Aneksja Bułgarii w 1018 r. była czymś nieczęstym na tle ówczesnej sceny politycznej. Owszem, w tych niespokojnych czasach dochodziło w świecie chrześcijan do wyniszczających wojen w trakcie których najeżdżano i pustoszo polityczne ośrodki przeciwnika. Z reguły unikano jednak likwidacji pokonanych państw i unicestwiania ich elit. Zwycięzca najczęściej poprzestawał na zależności uchwytnej w ówczesnej symbolice polityczno-prawnej (np. narzucenie trybutu, statusu klientarnego)³. W X–XI w. kryzysy wewnętrzne niektórych organizmów politycznych

¹ Zob. m.in. S. S(iedlecka), *Bazyli II Bułgarobójca*; S. B(arliewa), *Belasica*; E. D(rzewiecka), *Greki*, G. S(zwat)–G(yłybowa), *Niewola turecka*, L. M(oroz)–G(rzelak), *Samuel w: Leksykon tradycji bułgarskiej*, red. G. Szwat–Gyłybowa, Warszawa 2011, s. 35–36, 102–104, 190–196, 262–264; L. Miodyński, *Symbol miejsca w kulturze i literaturze macedońskiej*, Katowice 2011, s. 184, 221–232; P. Majewski, *(Re)konstrukcje narodu. Odwieczna Macedonia powstaje w XXI wieku*, Gdańsk 2013, s. 45–47, 196–214, 234–239. Dla obecnych Bułgarów i Macedończyków wydarzenia te zaliczają się do okresu, traktowanego przez autora niniejszego tekstu jako etap ich wspólnej historii, niezależnie od specyfiki procesu rozwoju dożsamości obu tych bałkańskich narodów w czasach nowożytnych.

² Zwłaszcza w powojennej literaturze bułgarskiej powieści historycznej oraz w skryptach dziejów ojczystych jedenastowiecznych władców Bułgarii przedstawiano w kategoriach patriotycznych przywódców ludu zmagających się z bizantyńskimi najeźdźcami przeciwstawiając ich zabiegającym o materialne korzyści bojarom. Zob. W. Józwiak, *Obraz początku i końca średniowiecznego państwa w bułgarskiej powieści historycznej z lat 1874–1989*, Poznań 2017, s. 115–117. Por. *Bułgaria. Zarys dziejów*, red. I. Dymitrow, Warszawa 1986, s. 58, gdzie poddających się cesarzowi nobilów uznano za kolaborantów prześcigających się w okazywaniu swej pokory”.

³ Uczynili to pogańscy Madziarowie wobec państwa wielkomorawskich Mojmirowiczów w pierwszych latach X w. Znikają wówczas dynastia, drużyna, rozpraszają się elity świeckie i kościelne. Zob. D. Treštík, *Pád Velké Moravy, w: Typologie raně feudálních slovanských států. Sbornik příspěvků z mezinárodní konference k tématu „Vznik a rozvoj slovanských raně feudálních států a národnosti ve střední a jihovýchodní Evropě”, konané ve dnech 18.–20. listopadu 1986 v Praze*, Praha 1987, s. 37–42. Ów wyjątek potwierdza jednak metody podboju praktykowane w chrześcijańskiej części Europy. Karol Wielki, najślynniejszy zdobywca wczesnośredniowiecznej Europy, zajmując królestwo Longobardów (774) utrzymał jego status, podobnie stało z Akwitanią (781), również podbici Bawarowie (794) zachowali swoją odrębność administracyjno-militarną, prawną i kościelną od reszty królestwa Franków. Podobnie postąpiło wobec chrystianizowanych Sasów (785), zbliżone formy autonomii nadano zwyciężonym Awarom

w Europie Środkowo-Wschodniej (Ruś, Czechy) zagroziły nawet ich dalszemu istnieniu (Polska, Węgry, Obodrzycki). Eliminacja rodów panujących nastąpiła w wypadku czeskich Sławnikowiców czy serbskich Wyszestawiczów. Zestawienie losu Bułgarii z tragicznym finałem powyższych lokalnych dynastów jako rezultatu kryzysu młodej państwowości jest nieodpowiednie⁴. Bułgaria była okrzeplym organizmem, którego elity wywodzące ze stepów pontyjskich, od końca VII w. wykazywały zadziwiającą zdolność do różnych form akomodacji: etnicznej (sławizacja), religijnej (chrystianizacja), politycznej (recepcja elementów bizantyńskiej idei cesarskiej, nawet parokrotnych zmian rodu panującego)⁵.

Bizancjum przeżywa w drugiej połowie X w. wyraźny militarny i polityczny renesans. Po klęskach i utracie przed trzema wiekami najbogatszych wschodnich prowincji odnosi sukcesy w konfrontacji z muzułmanami i barbarzyńcami. Świadczą o tym terytorialne nabytki na wschodnim pograniczu, wyparcie Rusów znad dolnego Dunaju. W pierwszej połowie XI w. ten proces jest kontynuowany. Ormiańskie królestwa Bagratydów i Arcrunidów są kolejno anektowane, posiadłości w Italii konsolidowane. W przededniu śmierci Bazylego II (15 XII 1025 r.) przygotowywano ekspedycję na Sycylię. Konsekwencje powyższych nabytków dla Bizancjum i jego elit ostatecznie okażą się mniejsze niż przywrócenie starej granicy na Dunaju.

Bułgaria była istniejącą od prawie trzech wieków monarchią, której byt od przyjęcia chrztu w 866 r., z punktu widzenia bizantyńskiej ortodoksji politycznej nie został wyraźnie określony jako sprzeczny z dziejowym przeznaczeniem Nowego Rzymu, co m.in. wykazywało umieszczenie jej władców w bizantyńskiej rodzinie monarchów⁶. Ponadto, brak oznak wewnętrznego załamania państwa bułgarskiego. Położenie gospodarcze poddanych następców Symeona I Wielkiego (893–927) nie uległo pogorszeniu, trudno dostrzec również poważniejsze wstrząsy społecznych czy sporów wśród elit przed 971 r.⁷ Uwieńczony cesarską koroną autorytet monarchii nie był kwestionowany przez poddanych. Światosław z Kijowa (945–972), niedoszły zdobywca Bułgarii,

(791–803) usiłując wyznaczyć im nowych chrześcijańskich przywódców (*kagana* Abrahama i *kavchana* Teodora). W tych okolicznościach prawie wszystkie podbite królestwa i ludy funkcjonowały dalej jako peryferyjne władztwa zarządzane na wzór frankijski. Zob. R. McKitterick, *Królestwa Karolingów. Władza – konflikty – kultura. 751–987*, przekł. B. Hlebowicz, M. Wilk, Warszawa 2011, s. 73, 83–91, 121; W. Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa. 567–822 n. Chr.*, München 1988, s. 204–205, 320–323.

⁴ A. Pleszczyński, *Kryzys i upadek wczesnych państw słowiańskich oraz ich odbudowa (IX–XI wiek). Zarys problemu*, „Kwartalnik Historyczny”, 125, 2018, 2, s. 267–271.

⁵ D. Ziemann, *Between authoritarianism and consensus. Domination and the role of nobility in the First Bulgarian Realm (7th – 9th Century)*, „Bulgaria Mediaevalis”, 2, 2011 (1), s. 373–397.

⁶ M.J. Leszka, *Wizerunek władców pierwszego państwa bułgarskiego w bizantyńskich źródłach pisańych (VIII – pierwsza połowa XII wieku)*, Łódź 2003, s. 145–146.

⁷ M.J. Leszka, K. Marinow, *Carstwo bułgarskie. Polityka – społeczeństwo – gospodarka – kultura. 866–971*, Warszawa 2015, s. 277–304; M.J. Leszka, K. Marinow, *The Internal Situation*, w: *The Bulgarian State in 927–969. The Epoch of Tsar Peter I*, ed. M.J. Leszka, K. Marinow, Łódź–Kraków 2018, s. 91–109; K. Marinov, *The Economy*, w: tamże, s. 203–222.

Il. 1. Bazyli II i nobilowie (bułgarscy) w geście proskynezy, miniatura z psalterza Bazylego II (Marc. grec. 19)

Źródło: domena publiczna: bg.wikipedia.org/wiki/Василий_II_Българоубиец
[pobranie 07.11.2018]

aby móc kontrolować pokonanych utrzymał na tronie cara Borysa II (969–971). Z kolei Jan I Tzymiskes (969–976), przystępując do wojny z Rusami podkreślał swoją rolę „wyzwoliciele” cara, jego rodziny i poddanych spod pogańskiego jarzma. Podjęta po pokonaniu Światosława próba aneksji (detronizacja Borysa II, utworzenie nowych prowincji nad dolnym Dunajem, narzucenie nie sprecyzowanych form zwierzchności zachodnim komitatom) nie doprowadziła do ustanowienia na ziemiach bułgarskich trwałego *pax byzantina*. Kolejna wojna, rozpoczęta w przedostatniej dekadzie X w., potwierdziła iluzoryczność rozwiązań Tzymiskesa⁸.

⁸ Zob. С. Пириватрић, Самуилова држава. Обим и карактер, Београд 1997, s. 53–57; В. Крснановић, *The Byzantine Province in Change (On the Treshold Between the 10th and 11th Century*, Belgrade 2008, s. 132–148. Były nieskuteczne, nawet zakładając, że niektórzy z poprzedników Bazylego II plano-

Il. 2. Intronizacja Deliana, miniatura z madryckiego rękopisu kroniki Jana Skylitzesa (Matritensis II).
 Źródło: domena publiczna: bg.wikipedia.org/wiki/Въстание_на_Петър_Делян/
 [pobranie 07.11.2018]

Aneksja północnego chrześcijańskiego sąsiada w 1018 r. w pierwszej kolejności była wyzwaniem ideowym, w następnej administracyjnym. Obu musiał sprostać Bazyl II i jego doradcy. Sukcesorom zdobywcy, młodszemu bratu Konstantynowi VIII (1025–1028) czy bratanicom: Zoe (1028–1055) i Teodorze (1042–1056), kolejnym cesarzom-mężom pierwszej z tych władczyń: Romanowi III Argyrosowi (1028–1036), Michałowi IV Paflagończykowi (1036–1041), pozostała już tylko modyfikacja zarządzania. Jednak i w tym wypadku administrowanie przyłączonymi terytoriami na niższym szczeblu wymagało wsparcia ze strony lokalnych elit. Eliminacja czy marginali-

wali częściową aneksję Bułgarii. Zob. J. Bonarek, *Przyczyny i cele bułgarskich wypraw Świętosława a polityka Bizancjum w latach sześćdziesiątych X wieku*, „Studia Historyczne”, 39, 1996, 3, s. 287–302.

zacja Bułgarów była z różnych przyczyn (wspólnota religii, gospodarka bałkańskiego interioru) niemożliwa w realizacji⁹.

Pierwsze dwie dekady po podboju trzeba uznać za wstęp dla ustanowienia zrębów nowego porządku. Nadal pozostawali aktywni nobilem pamiętający czasy dawnego carstwa oraz przywiązani do swojego dotychczasowego stylu życia. Odczuwalne były zapewne również konsekwencje zmian wywołanych długoletnią i podbojem. Za punkt wyjścia należy uznać luty 1018 r., kiedy po śmierci cara Jana Władysława szybko ustaje opór i bułgarskie elity kapitulują. Natomiast za zamknięcie procesu formowania się *pax byzantina* trzeba uznać powstanie Deliana w 1040–1041 r., które przybrało postać regularnej wojny. Zdaniem niektórych Bizantyńczyków jego zdławienie urosło nawet do rangi ponownego podboju. Oba wydarzenia są symboliczne, co w sferze wizualnej odzwierciedlają dwie miniatury powstałe w kręgu sztuki bizantyńskiej. Na pierwszej z nich dostrzec można (bułgarskich?) nobilem korzających się w geście *proskynesy* przed Bazylim II, natomiast na drugiej zbuntowani bułgarscy wodzowie podnosząc Deliana intronizują rodzimego władcę¹⁰.

Blizsze spojrzenie pozwala dostrzec złożoność problemu związanego z postawą elit bułgarskich wobec bizantyńskiego panowania w latach 1018–1040. Badania nad relacjami bizantyńsko-bułgarskimi we wczesnym średniowieczu mają już swoją tradycję¹¹. Jednak zdecydowana większość tekstów bezpośrednio poświęcona temu zagadnieniu dotyczy wzajemnych kontaktów międzypaństwowych w dłuższym lub

⁹ Bazyli II i jego następcy nie brali nawet pod uwagę radykalnych rozwiązań podjętych przez Borysa Michała w latach 865–866. Ówczesny władca Bułgarów tłumiąc bunt wywołany przyjęciem przezeń chrześcijaństwa uśmiercił 52 nobilem włącznie z rodzinami. Prawdopodobnie straceni zaliczali się do starej arystokracji, powiązanej z pogańskimi, stopowymi tradycjami starobułgarskimi. Ich fizyczna eliminacja, połączona z konfiskatą mienia, umożliwiła Borysowi Michałowi przebudowę elit bułgarskich wraz z konsolidacją pełni władzy. Zob. D. Ziemann, *The rebellion of the nobles against the baptism of Khan Boris (865–866)*, w: *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium. Vol. 2. Byzantium, Pliska, and the Balkans*, ed. J. Henning, Berlin – New York 2007, s. 613–624.

¹⁰ W pierwszym wypadku jest to miniatura z tzw. „Psałterza Bazylego II”, którego rękopis (*Marc. gr. 17*) jest obecnie przechowywany w Bibliotece Marcjańskiej w Wenecji. Prawdopodobnie powstał ok. 1019 r., twórca mógł być jednym z artystów uczestniczącym w ilustrowaniu starszego manuskryptu (*Vat. grec. 1613*), tzw. „Menologionu Bazylego II”, gdzie pojawia się postać władcy w identycznym ujęciu, z tym, że korzące się przed nim postacie niekoniecznie mogą być utożsamiane z Bułgarami, aczkolwiek Bazyli II prowadził z nimi intensywne wojny już od końca lat 80-tych X w. Zob. I. Ševčenko, *The Illuminators of the Menologium of Basil II*, „*Dumbarton Oaks Papers*”, 16, 1962, s. 345–276, zwłaszcza, s. 272–273, il. nr 17; N.P. Ševčenko, *Menologion of Basil II*, w: ODB, t. 2, s. 1341–1342; P. Ł. Grotowski, *Święci wojownicy w sztuce bizantyńskiej (843–1261)*, Kraków 2011, s. 382–383; W drugim wypadku jest to miniatura zamieszczona w tzw. madryckim rękopisie (*Matritensis II*) kroniki Jana Skylitzesa. Podkreślić należy, że obie te miniatury nie powstały w Bułgarii i nie ilustrują bezpośrednio konkretnych przedstawicieli jej elit.

¹¹ Zob. В. Златарски, *Устройство Болгарии и положение болгарского народа в первое время после покорения их Василием II Болгаробойцею*, „*Seminarium Kondakovianum*”, t. 4, Praha, 1931, s. 49–67, [przedruk: В. Златарски, *Избрани произведения, т. II*, София 1984, s. 120–140].

krótszym okresie historycznym¹², statusu Bułgarów w Bizancjum¹³, wizerunków konkretnych Bułgarów uchwyconych w określonym czasie czy w konkretnym źródle¹⁴. Prace o bułgarskiej elicie, odnoszą się jednak raczej do czasów wcześniejszych czy całego okresu niewoli bizantyńskiej¹⁵.

Może się to wydać zaskakujące z racji obszernego zasobu źródeł narracyjnych bizantyńskich¹⁶ oraz rodzimych¹⁷. Z tekstów normatywnych zachowały się listy buł-

¹² Odnieść to można zarówno do rodzimej historiografii oraz obcej. Zob. И. Божилов, Б. Гюзелев, *История на средновековна България VII–XIV век*, София 1999; S. Runciman, *A history of the first Bulgarian empire*, London 1930; R. Browning, *Byzantium and Bulgaria. A Comparative Study across the Early medieval Frontier*, London 1975; M.J. Leszka, *Symeon I Wielki a Bizancjum. Z dziejów stosunków bułgarsko-bizantyńskich w latach 893–927*, Łódź 2013; *The Bulgarian State in 927–969. The Epoch of Tsar Peter I*, ed. M.J. Leszka, K. Marinow, Łódź–Kraków 2018.

¹³ И. Божилов, *Българите във византийската империя*, София 1995, s. 72–80, 89–93, 108–118; В.П. Степаненко, *Владиславичи, Ариуниды и Багратиды в Византии XI в.*, „Античная древность и средние века”, 43, 2015, s. 178–191.

¹⁴ Нр. J. Bonarek, *Romajowie i obcy w kronice Jana Skylitzesa. Identyfikacja etniczna Bizantyńczyków i ich stosunek do obcych w świetle kroniki Jana Skylitzesa*, Toruń 2003, 119–123, 128–156; M.J. Leszka, *Gabriel Radomir (1014–1015) i Jan Władysław (1015–1018), władcy państwa bułgarskiego w źródłach bizantyńskich*, „Balkanica Posnaniensia. Acta et studia”, 25, 2018, s. 43–51.

¹⁵ Zwłaszcza Г. Н. Николов, *Централизъм и регионализъм в ранносредновековна България*, София 2005, s. 123–206. Podobnie В. Тъпкова-Займова, „Българи родом...”. Комитопулите, цар Самуил и неговите потомци според историческите извори и историографската традиция, София 2014. Пор. Г.Г. Литаврин, *Болгария и Византия в XI–XII вв.*, Москва 1960, s. 73–175, 249–309, 351–375; А.П. Каждан, *Социальный состав господствующего класса Византии XI–XII вв.*, Москва 1974, 140–220 (na tle bizantyńskiej arystokracji); C. Schulz, *Probleme bei der Erforschung der Integration Bulgariens in das Byzantinische Reich, 1018–1186*, w: *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*, ed. L.M. Hoffmann, A. Monchizadeh, Wiesbaden 2005, s. 337–347; А. Добычина, „Под одним ярмом” с Византией: болгары и болгарские земли в составе Византийской империи (1018–1185), w: *Българско царство. Сборник в чест на 60-годишнината на доц. д-р Георги Н. Николов, (REGNUM BULGARIAE. Studia in honorem anporum LX Georgii N. Nikolov)*, отговорен редактор доц. А. Николов, София 2018, s. 476–497, przedstawiają tę kwestię raczej lakonicznie, natomiast С. Пириватрић, Самуилова држава, dz. cyt., s. 168–180 lub G.N. Nikolov, *The Bulgarian aristocracy in the war against the Byzantine Empire (971–1019)*, w: *Byzantium and East Central Europe*, ed. G. Prinzing, M. Salamon, P. Stephenson, Cracov 2001, s. 141–158, skupiają się na okresie sprzed 1018 r. Szereg istotnych spostrzeżeń do tego problemu można dostrzec w wystąpieniach autorów referatów wygłoszonych na kongresie w Sofii w październiku 2014 r., zorganizowanym z racji 1000-lecia belasickiej bitwy i śmierci cara Samuela. Zostały one opublikowane pod redakcją Wasyla Gjuzelewa i Georgi Nikołowa w formie tomu materiałów pokonferencyjnych: *Европейският Югоизток през втората половина на X – началото на XI век. История и култура*, София 2015.

¹⁶ Spośród źródeł narracyjnych za szczególnie ważne świadectwo należy uznać kronikę Jana Skyli-tzesa (*Zarys dziejów*) opisującą dzieje panowania cesarzy w latach 811–1057. Autor urodził się ok. 1040 r., zmarł w pierwszej dekadzie XII w. Tekst *Zarysu dziejów* napisał w latach 70-tych XI w., anonimową kontynuację, przez niektórych badaczy przypisywaną Skylitzesowi, sporządzono krótko przed 1081 r. Zob. *Ioannis Synopsis historiarum*, ed. H. Thurn, Berlin – New York 1973; *Hē synecheia tēs Chronographias tou Iōannou Skylitēs (Ioannes Skylitzes Continuatus)*, ed. Th. Tsolakēs, Thessalonike 1968. Oba teksty były interpolowane, co potwierdza wiedeński rękopis kroniki i jej kontynuacji (*Cod. Vind. Hist. Gr. 74*). Ma to istotne znaczenie, w wypadku położenia ówczesnych elit bułgarskich, ponieważ autorem uzupełnień

garskich biskupstw i hierarchów: sigilliony Bazylego II i tzw. katalog Du Cange'a. Pierwszy z tych zestawów, powstał bezpośrednio po podboju i stanowi cenną ilustrację materialnego status bułgarskich hierarchów w latach 1019–1020¹⁸. Drugie dostarcza danych o pochodzeniu arcybiskupów rezydujących w Ochrydzie¹⁹. Oba źródła sporadycznie wspominają mnichów bułgarskich, chociaż niektóre z monasterów przetrwały upadek państwa. Na tę społeczność polityczne zmiany bezpośrednio nie wpłynęły, nie przeszkadzało to jednak jej członkom w komentowaniu aktualnej rze-

był biskup dewolski Michał (pocz. XII w.) dobrze zorientowany w realiach jedenastowiecznych zachodnich Bałkanów. Zob. И. Илнев, *Добавки на епископ Михаил Деволски от 1118 г. към „Исторически свод” на Йован Скилица (XI в.)*, w: В. Гюзелев, *Извори за средновековната история България (VII–XV в.) в австрийските ръкописни сборки и архиви. Първи том. Български, други славянски и византийски извори*, София 1994, s. 45–57; J. Ferluga, *John Scylitzes and Michael of Devol*, w: tegoż, *Byzantium on the Balkans. Studies on the Byzantine Administration and the Southern Slavs from the VIth to the XIIth Centuries*, Amsterdam 1976, s. 337–344.

Informacje zawarte w pierwotnej wersji „Zarysu dziejów” pochodzą z różnych tekstów. Dane do panowania Bazylego II, zaś w szczególności opis podboju Bułgarii i wprowadzenia w niej nowych porządków, Skylitzes zaczerpnął z zaginionej pracy biskupa Teodora z Sebastii. Opisując późniejsze lata wykorzystał wymienione tylko przez niego zapiski biskupa Demetriusza z Kyzikos i mnicha Jana Lydosa. Krytyczny stosunek Skylitzesa wobec cesarzy paflagońskich oraz ich krewnych, to zapewne rezultat zapożyczeń od niechętnych im autorów z połowy XI w. Zob. A. K(azhdan), *Scylitzes Continuatus*, w: t.3, s. 1914. Por. J.-C. Cheynet, *Récrire l'Histoire: la “Synopsis” de Jean Skylitzès*, w: *Jean Skylitzès. Empereurs de Constantinople*, trad. B. Flusin, Paris 2003, s. XII–XVI; B. Holmes, *Basil II and the Governance of Empire (976–1025)*, Oxford 2005, s. 91–119; zwłaszcza J. Shepard, *A suspected source of Scylitzes? “Synopsis Historion”: the great Catacalon Cecaumenus*, “Greek, Roman and Byzantine Studies”, 18, 1992, s. 171–181.

¹⁷ Pozostają one zauważalne pomimo dysproporcji w porównaniu ze źródłami bizantyńskimi. Jako reakcję na nastanie nowego porządku można potraktować takie utwory jak: „Opowieść proroka Izajasza” lub „Bułgarska kronika apokryficzna. Słowo proroka Izajasza, jak został przez anioła wyniesiony do siódmego nieba” (*Сказание за светия пророк Исая за бѣдните години и за царете, и за Антихриста, който ще дойде; Български апокрифен летопис. Сказание на пророк Исая как бе възнесен от ангел до седмоте небе*). O ich autorach nie wiemy niemal nic, prawdopodobnie byli mnichami ze środkowej Bułgarii. Zob. В. Тапкова-Займова, А. Милтенова, *Историко-апокалиптична книжнина във Византия и в средновековна България*, София 1996, s. 25, 139–160, 192–206; И. Билярски, *Сказание на Исая пророка и формирането на политическата идеология на ранносредновековна България*, София 2011, s. 181–185; G. Minczew, M. Skowronek, *Апокрифи и легенди старотестamentowe Słowian południowych*, Kraków 2006, s. 62–69.

¹⁸ Trzy sigilliony kolejno wystawione przez cesarską kancelarię przypuszczalnie w 1020 r. potwierdzone chryzobullą cesarza Michała VIII Paleologa z 1272 r. Zob. Ъ. Иванов, *Български старини из Македония*, София 1970, s. 547–562, zwłaszcza s. 555⁴⁻⁵, 556^{1-3, 29-31}, 558²⁸⁻²⁹. Por. *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565–1453*, bearbeitet von F. Dölger, A.E. Müller, A. Beihammer, 1 Teil, 2 Halband *Regesten 867–1025*, München 2003, nr 806, 807, 808; bearbeitet von F. Dölger, Teil 3. *Regesten 1204–1282*, München – Berlin 1932, nr 1992; *Sigilliony Bazylego II*, w: *Testimonia Najdawniejszych Dziejów Słowian, z. 4, Pisarze z VIII–XII wieku*, red. A. Brzostkowska, W. Swoboda, Warszawa 1997, s. 105–123.

¹⁹ Ъ. Иванов, *Български старини из Македония*, dz. cyt., s. 564–568; Zob. V. Tărkova-Zaimova, *The Du Cange Catalogue*, w: *State and Church. Studies in Medieval Bulgaria and Byzantium*, ed. by V. Gjuzelev and K. Petkov, Sofia 2011, s. 209–235; И. Божилев, *Българската архиепископия XI–XII век*, dz. cyt., s. 101–105; *Katalog Du Cange'a*, w: *Testimonia, z. 4*, s. 124–132.

czywistości²⁰. Niestety, źródła sfragistyczne w ograniczonym zakresie mogą być wykorzystane w badaniach nad pierwszą fazą panowania bizantyńskiego. Kiedy nie można zweryfikować tożsamości ich wystawców wówczas precyzyjna datacja jest niemożliwa, odzwierciedlają raczej dłuższą perspektywę czasową²¹.

Pozornie u zarania nowego porządku w podbitym kraju wyłania się obraz wyniszczzonego kraju i społeczeństwa znuzonego długotrwałą i ciężką wojną. Wydają się to m.in. odzwierciedlać opisane pół wieku później zarządzenia autokratora:

Plemię Bułgarów w wyniku licznych niebezpieczeństw i walk [...] stało się częścią Cesarstwa Rzymskiego, kiedy ów sławny władca Bazyli uczynił z ich ziem, jak to się mówi, zdobycz (λάμψαντος λείαν) i zniszczył ich siłę²². (Przekł. O. Jurewicz).

Bazyli II nie ofiarował pokonanym autonomii, jak to ongiś sugerowali niektórzy badacze, sugerując nawet utrzymanie Bułgarii w dotychczasowych granicach jako autonomicznej prowincji Cesarstwa²³. Zdobywca, w przeciwieństwie do cesarza Franków czy władców Rzeszy, mógł zarządzać zdobytymi ziemiami poprzez własnych dygnitarzy. Cesarz wprost oznajmiał w jednym z dokumentów, że „przez rozszerzenie władzy Romajów także Bułgarzy znaleźli się pod tym samym jarzmem (przekł. A. Brzóstkowska)” (τῆ Ρωμαίων ἀρχῆ καὶ τῆν τῶν Βουλγάρων γενέσθαι ὑπὸ

²⁰ Podobnie, jak w wypadku hierarchii episkopalnej, nie zachowały się dokumenty nadań na rzecz instytucji monastycznych pochodzące sprzed 1018 r. Należy jednak przyjąć, że mnisi cieszący się poważaniem u bułgarskich władców (pod koniec życia Borys-Michał i Piotr I, w młodości Symeon Wielki oraz ich najbliżsi składali mniszę śluby) i dygnitarzy, otrzymywali odpowiednie materialne wsparcie. Trudno sprecyzować wkład Komitopulów dla monastycyzmu bułgarskiego, w przeciwieństwie do członków starej dynastii brak danych o ich zaangażowaniu w klasztorne życie przed 1018 r. Z pierwszych dekad po podboju nie zachowały się żadne informacje o nowych klasztorach. Pierwsze zachowane typikony na ziemiach bułgarskich pochodzą dopiero z drugiej połowy XI w. Zob. Б. Николова, *Монашество, манастири и манастирски живот в средновековна България*, София 2010, t. I, *Манастирите*, s. 13–14, 41–43, 46–49, 188–190, 256–263; t. II, *Монасите*, s. 559–563, 570–571, 578–595, zwłaszcza 846–849; M.J. Leszka, K. Marinow, *Carstwo bułgarskie*, dz. cyt., s. 256–262.

²¹ В. Тъпкова-Займова, „Българи родом...”, dz. cyt., s. 303–307. Zob. И. Йорданов, *Печати на потомците на цар Иван Владислав (1016–1018) в Византии*, „Археология”, 1996, nr 4, s. 7–22.

²² Mich. Psell., IV 39, s. 76¹⁻⁴; Michał Psellos, *Kronika czyli historia jednego stulecia Bizancjum (976–1077)*, przekł. O. Jurewicz, Wrocław–Warszawa 1985, s. 52. W podobnym duchu wypowiada się Jan Zonaras, *Epitome historiarum libri XIII–XVIII*, XVII 17, ed. Th. Büttner-Wobst, Bonnæ 1897, s. 598^{11-11'}. Skylitzes (s. 363–365) poświęca wiele uwagi celebracji zwycięstwa, nie omieszka jednak podkreślić, że cesarz wyznaczył zarządców zdobytych ziemi i wydzielił im pod komendę oddziały wojska. Paul Stephenson (*The Legend of Basil the Bulgar-Slayer*, Cambridge 2003, s. 90–95) podkreśla, że przydomek „Bułgarobójcy” zdobywa popularność u autorów bizantyńskich, mimo wcześniejszych adnotacji, dopiero pod koniec XII w. Por. J. Dudek, *Cesarz Bazyli II w opiniach średniowiecznych Bułgarów*, w: *Stereotypy bałkańskie. Księga jubileuszowa Profesor Ilony Czamańskiej*, red. J. Paszkiewicz, Z. Rentek, Poznań 2011, s. 62–85; A. Nikolov, *On Basil II's cognomen „The Bulgar-Slayer”*, w: *Европейският Югоизток*, s. 581.

²³ Нр. В. Златарски, *Устройство Болгарии*, dz. cyt., s. 121–126.

ζυγὸν ἔνα), co według cesarza wynikało z woli Bożej²⁴. Rozdanie wareskim gwardzistom zawartości ochrydzkiego skarbcza carów było nie tylko manifestacją hojności zwycięscy, odzwierciedla również potraktowanie w kategoriach łupu wojennego jednego z instytucjonalnych symbolu podbitego państwa²⁵. Manifestacja takich gestów podkreślała skalę zwycięstwa, niekoniecznie jednak świadczyła o dążeniu do pognięcia elit Bułgarów. Dostrzec to można na przykładzie decyzji cesarza związanych z sferami życia świeckiego i kościelnego podbitego kraju.

Bazyli II podzielił Bułgarię na namiestnictwa, częściowo tylko powielając rozwiązania Jana Tzymiskesa z okresu między 971 a 976 r. Niektóre z regionów Bułgarii włączono do starych bizantyńskich prowincji (Adrianopol, Tesalonika), założono nowe (Skopje), zaś w kolejnych latach rozbudowywano następne prowincje (Sirmium, Dyrrachion, Paradunavon)²⁶. Na stanowiska zarządców (*strategów*, *katepanów* lub *duksów*) cesarz powołał pochodzących spoza Bałkanów, lojalnych zahartowanych w wojnach, weteranów. Następcy Bazylego II powierzali je stołecznym lub anatolijskim notablom. Brak świadectw, aby którykolwiek z tych dygnitarzy wywodził się z miejscowych elit²⁷. Dopiero od połowy XI w., w Adrianopolu, w Paradunavon (Paristrion), w Dyrrachion, widzimy gubernatorów (np. Mikołaj Chryselios) pochodzących z lokalnych romajskich oligarchów czy bułgarskich klientów cesarskiego domu (*vestarcha* Nestor)²⁸.

Zgoła odmiennie cesarz postąpił obsadzając godności kościelne, co jest widoczne w wypadku rezydującego w Ochrydzie arcybiskupa, najważniejszego hierarchy na ziemiach bułgarskich do końca XII w. Zagwarantowany przywilejami Bazylego II stan posiadania tutejszego Kościoła jest lepiej udokumentowany niż w innych krajach

²⁴ Й. Иванов, *Български старини из Македония*, dz. cyt., s. 550; *Sigiliony cesarza Bazylego II*, w: *Testimonia*, z. 4, s. 107. Zob. А. Добычина, „Под одним ярмом” с Византией, dz. cyt., s. 478–479.

²⁵ Ioan. Scylitz., s. 359¹⁶⁻¹⁸. Oprócz pewnej liczby sztuk złota złożyły się nań również insygnia (perłowe korony i szaty ze złotogłowiu) ostatnich carów. O symbolicznej randze bułgarskich regaliów może świadczyć użycie ich starszych odpowiedników (złota korona, purpurowa tiara i obuwie) w ceremonii konstantynopolińskiego triumfu Jana Tzymiskesa w 972 r. Tamże, s. 310⁶⁵⁻⁶⁶.

²⁶ Љ. Максимовић, *Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године*, ЗРВИ, 36, 1997, s. 38–42; В. Krsmanović, *The Byzantine Province in Change (On the Treshold Between the 10th and 11th Century)*, dz. cyt, s. 191–203; В. Petrovski, *Central-southern Europe under the restored Byzantine administration after the fall of Samuel state*, w: *Европейският Югоизток*, dz. cyt., s. 266–276.

²⁷ J.-C. Cheynet, *Les généraux byzantins face aux Bulgares au temps de Basile II et le destin de leurs familles*, w: *Европейският Югоизток*, dz. cyt., 344–365: np. Dawid Arianites, Konstantyn Diogenes, Tzotzikios, Andronik Dukas, Niketas Pegonites, Eustacjusz Dafnomyles. Ostatni z nich, jak pisał Skylitzes (s. 362¹⁹⁻²³) w rozmowie z Bułgarami ostentacyjnie podkreślał brak swoich powiązań z bałkańską częścią Cesarstwa. Jak zauważa Cheynet (s. 347–348) wśród nominowanych notabli wyraźnie zabrakło przedstawicieli starych rodów arystokratycznych z Anatolii (Fokasów, Sklerosów, Kurkuasów, Malejnosów) buntujących się przeciwko Bazylemu II w przedostatniej dekadzie X w.

²⁸ J.-C. Cheynet, *Dévaluation des dignités et dévaluation monétaire dans la second moitié du XIe siècle*, „Byzantion”, 53, 1983, s. 465, por. J. Dudek, „Cala ziemia dyrracheńska” pod panowaniem bizantyńskim w latach 1005 w latach 1005–1205, Zielona Góra 1999, s. 158–165.

Europy słowiańskiej²⁹. Niezależnie od różnych hipotez związanych z genezą arcybiskupstwa ochrydzkiego, majątek Kościoła Bułgarii był jednym z czynników gwarantujących jego status w średniowieczu³⁰. Bezpośrednio po podboju Bazylego II wyznaczył arcybiskupem mnicha Jana z Debaru, ihumena klasztoru św. Bogurodzicy, który utrzymał swój urząd dożywotnio do 1036 r. O podległych mu biskupach nie zachowały się żadne dane, zapewne również pochodzili z miejscowego duchowieństwa. Jana zastąpił pochodzący ze wschodu Leon, protegowany rodu paflagońskiego. Jego nominacja stworzyła wyraźny precedens, rodowód kolejnych jedenastowiecznych arcybiskupów (Teodul, Jan Lampenos, Jan Aoinos, Teofilakt) oraz znanych z imienia biskupów (np. Michał i Nicefor w Sofii, Teodozjusz w Dewolu) sugeruje zanik duchownych pochodzenia bułgarskiego w tym kręgu³¹.

Charakterystykę świeckich elit Bułgarii w 1018 r. należy rozpocząć od jej członków: rodu panującego, dygnitarzy i drużyny. W pierwszej kolejności należy wyjaśnić statusu Komitopulów, nowej bułgarskiej dynastii od schyłku X w. Grecki termin „*Κομητόπουλοι*” oznaczał dosłownie „synów komesa”, potwierdzając przynależność czterech braci: Samuela, Aarona, Mojżesza i Dawida do elity.³² Tytuł „komesa” (łac. *comes*, gr. *κόμης*, słow. *комитъ*) wymieniają źródła z IX–X w. dla określenia namiestników dużych prowincji, w pewnym okresie cała Bułgaria składała się co najmniej z dziesięciu takich jednostek administracyjnych. Upowszechnienie się takiego tytułu

²⁹ W cesarskim przywileju arcybiskupom Bułgarii oraz ich eparchom zapewniono stan posiadania z czasów „starych władców” tj. Piotra I oraz Samuela. Skrupulatnie wyliczono ich rozsiane po ziemiach bułgarskich majątki w postaci półtora tysiąca chłopskich zagród, pozostałe środki materialne będące w ich posiadaniu nie zostały już wymienione, z pewnością były pokaźne. Trudno jednak oszacować majątek Kościoła bułgarskiego sprzed 1018 r., z tamtych czasów nie zachowało się żadne świadectwo porównywalne z sigilionami Bazylego II. Uwzględniając skalę środków przeznaczonych na budowę i utrzymanie monumentalnych obiektów sakralnych w Presławiu, Plisce, Ochrydzie, Dewolu, wysoki status biskupów w hierarchii chrześcijańskiej Bułgarii, należy przyjąć, że Symeon Wielki i Piotr I (oraz chrześcijański bojarzy) hojnie wspierali rodzimych Kościół. Nagromadzone za ich panowania zasoby pozwoliły bułgarskim hierarchom przetrwać trudny okres w latach 971–992, dokumentowany ich przemieszczeniem do Sofii (Triaditzy), potem Wodeny i Prespy. Zob. Б. Николова, *Устройство и управление на българската православна църква (IX–XIV век)*, София 1997, s. 83–144; И. Божилов, *Българската архиепископия XI–XII век*, dz. cyt. s. 50–57; M.J. Leszka, K. Marinow, *Carstwo bułgarskie. Polityka – społeczeństwo – gospodarka – kultura. 866–971*, Warszawa 2015, s. 240–256; M.J. Leszka, *The Status of the Bulgarian Church and its Organization*, w: *The Bulgarian State in 927–969*, dz. cyt., s. 303–317.

³⁰ И. Снегаров, *История на охридската архиепископия*. Том 1. *От основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците*, София 1995, s. 3–21. Por. Ioan. Scylitz., s. 365₈₋₁₁. Jeszcze dobitniej, pisząc wprost o „wyrwaniu z rąk Bułgarów (*ἀποσπασθῆναι τῆς χειρὸς τῶν Βουλγάρων*)” czyni to Nil Doksopatros, *Notitia nr 14*, w: *Testimonia Najdawniejszych dziejów Słowian*, z. 4, seria grecka, red. A. Brzóstkowska, W. Swoboda, Warszawa 1997, s. 66–67. Zob. A. Delikari, *Die Situation in Nord-West Makedonien während der Regierung des Basileios II. die sogenannte Kirche des Zaren Samuel und die Gründung des Erzbistums von Ochrid*, w: *Европейският Югоизток*, dz. cyt., s. 236–243; V. Tărkova-Zaimova, *The Du Cange Catalogue*, dz. cyt., s. 214; И. Божилов, *Българската архиепископия XI–XII век. Списъкът на българските архиепископи*, София 2011, s. 65–75.

³¹ И. Снегаров, *История на охридската архиепископия*. Том 1, dz. cyt., s. 195–204, 213–214.

³² A. K(azhdan), *Κομητοπουλοι*, w: *ODB*, t. 2, s. 1140–1141; *PmZ*, t. 3, nr 26038, sv. „*Νικόλαος*”

potwierdza proces chrystianizacji. Niewykluczone, że w czasach chanów pierwowzorem dla komesa był dostojnik używający starobułgarskiego tytułu „tarkan” (gr. *ταρκανος*), aczkolwiek jeszcze w pierwszej połowie X w. jeden i drugi tytuł pozostawały w użyciu³³.

Synowie Mikołaja zastąpili dynastię, która doszła do władzy nad Bułgarią jeszcze w czasach pogańskich na początku IX w. Po stworzeniu własnego ośrodka władzy na zachodnich peryferiach początkowo faktycznie rządzący odwołując się do autorytetu Symeona Wielkiego i jego następców, dopiero od 996 r. Samuel oficjalnie występuje jako car Bułgarów³⁴. Podkreślić należy, że brak przykładów na kontestację legitymizmu Komitopulów przez rodzime elity. Można to próbować tłumaczyć tym, że w pierwszym państwie bułgarskim parokrotnie dochodziło do zmiany rodu panującego, zwłaszcza w VIII w. Odsunięcie od władzy było wówczas rezultatem braku odpowiednich sukcesorów, klęsk militarnych czy bliżej nie sprecyzowanych kryzysów wewnętrznych. Detronizacja chana i jego potomków rodziła napięcia ale nie prowadziła do rozpadu państwa. Dlatego od końca X w. bułgarscy możni oraz kościelni hierarchowie wspierali monarsze aspiracje Samuela, jego syna (Gabriela Radomira) oraz bratanka (Jana Władysława) sankcjonując polityczną marginalizację żyjących potomków cara Piotra³⁵.

Większe problemy rodziła natomiast jedność w nowym rodzie panującym. Dwaj synowie komesa Mikołaja, Dawid, Mojżesz – zginęli z rąk Bizantyńczyków i Wołochów, natomiast Aaron padł ofiarą rodzinnego mordu. W przeprowadzonej przez Samuela masakrze w Rametanicy w czerwcu 987 r. uśmiercono prawie całą rodzinę

³³ T. Славова, *Владетел и администрация в ранносредновековна България. Филологически аспекти*, София 2010, s. 191–197.

³⁴ Trzonem władzy Komitopulów było dorzecze środkowe i górne dorzecze Wardaru, obszar od pocz. VII w. zamieszkały przez mieszaną etnicznie ludność, zdominowaną przez słowiańskie plemiona Brsjaków, Wajunitów i Welegezytów. Zamieszkiwały tam również górskie społeczności Wołochów i Albańczyków. Podbity przez Bułgarów w połowie IX w., odtąd nazywany Kutmiczewicą, prawdopodobnie zarządzany przez komesa, pozostawał jednak do połowy X w. na peryferiach ówczesnej Bułgarii. Zob. S. Rek, *Powstanie zachodniobułgarskiego państwa Komitopulów*, „Przegląd Historyczny”, 64, 1983, 2, s. 244–250; W. Swoboda, *Kutmiczewica*, w: SSS, t. 2, s. 571; tegoż, *Devol*, w: tamże, t. 8, s. 36–37; tegoż, *Kotokios*, w: tamże, t. 8, s. 370; A. K(azhdan), C.M. B(rand), *Samuel of Bulgaria*, w: *ODB*, t. 3, s. 1838; PmZ, t. 5, nr 26983, sv. „Σαμουήλ”.

³⁵ Jednym z nich był nim Roman, młodszy brat bezpotomnie zmarłego Borysa II (968–971). Jako eunuch formalnie nie mógł zostać monarchą, aczkolwiek w niektórych opracowaniach występuje jako car Roman I Symeon (977–991). Po ucieczce z niewoli bizantyńskiej osiadł w Skopje, które poddał Bazylemu II w 991 r., potem został bizantyńskim urzędnikiem. Jego usunięcie się z Bułgarii zdaniem niektórych badaczy mogło formalizować rządy Samuela. Zob. Й. Андреев, И. Лазаров, П. Павлов, *Кой кой е в средновековна България*, София 1994, s. 326; П. Павлов, *Бележки за политическата идеология на първото българско царство при цар Самуил и неговите наследници*, w: *Европейският Югоизток*, dz. cyt., s. 199–207; S. Pirivatrić, *Personal names in the ruling familie of the First Bulgarian Empire in the second half of 10th and the early 11th century. Some observations on their political implications*, w: *Европейският Югоизток*, dz. cyt., s. 590–591; PmZ, t.5, 26847, sv. “Ρομανός”.

Aarona³⁶. Zapoczątkowało to krwawą i długą wrótdę między Komitopulami. Ocalały z rzezi, jedyny z synów Aarona, Jan (Światosław) Władysław, po latach w 1015 r. zabił Samuelowego syna Gabriela Radomira (1014–1015) i zawłaszczając tron oślepił jednego z jego potomków³⁷. Śmierć Jana Władysława pod Dyrrachion wytworzyła wyraźną próżnię polityczną. Jego najstarszy syn Presjan nie posiadał wówczas, zapewne z racji wieku, wystarczającego autorytetu, aby bułgarskie elity uznały go jako sukcesora dziedzictwa Samuela. Wiele na to wskazuje, że jedną z przyczyn kapitulacji przed cesarzem był kryzys przywództwa w państwie Bułgarów. Problem ów, dał znać o sobie ponad dwadzieścia lat później, w czasach powstania Deliana. W początkowej fazie ruchu jednym przywódców powstania został Tichomir, nobil nie pochodzący z rodu Komitopulów i ogłoszony carem Bułgarów przez swoich zwolenników. Jego brutalna eliminacja (poprzez ukamienowanie) na polecenie Deliana nie zapobiegła kolejnym tarciom w gronie bułgarskiej elity³⁸. Aluzjan, syn Jan Władysława oślepił Deliana, prowadzonego później ulicami Konstantynopola w tryumfalnym pochodzie cesarza Michała IV. W tych okolicznościach konflikt wśród elity przyczynił się do przyśpieszenia załamania największego powstania Bułgarów w okresie bizantyńskiej niewoli³⁹.

O pozostałych bułgarskich nobilach wiadomo już znacznie mniej. W trakcie burzliwych wydarzeń z lat 971–976, wraz z upadkiem dotychczasowego politycznego centrum w Presławiu i Plisce nastąpiły istotne zmiany w ich składzie i strukturze. Przystają być zauważalni dygnitarze, których tytułatura, np. „bojar” (*βοῦλᾱς*) wywodziła z dawnych stepowych tradycji⁴⁰. Pozostał tylko kavchan (*καυκάνος*, *ὁ κπαχάνης*), który w IX–X w. był jednym z kluczowych dostojników w państwie. Na początku XI w. bułgarscy możni są określni przy użyciu takich tytułów jak: archont (*ἄρχων*, *συνάρχων*, *κατάρχων*), toparcha (*τοπάρχος*), hiparcha (*ἵπαρχος*), fylarcha (*φυλαξ*, *φυλάττων*), kefała (*κεφαλή*), protewon (*πρωτεύων*), strateg (*στρατηγός*)⁴¹. Ich nomenklatura ma zdecydowanie bizantyńską genezę o etymologii sięgającej czasów antycznych. W tym wypadku bizantyńscy autorzy charakteryzując społeczno-

³⁶ И. Илнев, *Добавки на епископ Михаил Деволски*, dz. cyt. s. 45 [= Ioan. Scylitz., s. 329⁷⁷⁻⁹¹, s. 330⁹²]. Zob. *PmZ*, t. 1, 20003, sv. „Δαφών”; *PmZ*, t. 2, 21433, sv. „Δαβίδ”; *PmZ*, t. 4, nr 25425, sv. „Μωσής”.

³⁷ Ioan. Scylitz., s. 353³⁹⁻⁴⁵, 359¹⁴. Zob. *PmZ*, t. 2, 22032, sv. „Ραδομηρός”.

³⁸ Ioan. Scylitz., s. 410–411.

³⁹ Ioan. Scylitz., s. 414; Michael Psellos, *Chronographie* IV 49, dz. cyt. s.81. Aluzjan poddał się Bizantyńczykom, zyskując amnestię i cesarską łaskę. Zob. B. Holmes, *Basil II and the Governance of Empire*, dz. cyt., s. 211–216., przedstawiającej tę kwestię z perspektywy bizantyńskich autorów z drugiej poł. XI w.

⁴⁰ Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica. II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*, Berlin 1983, s.v. „βοῦλᾱς”, s. 93–94. Termin przetrwa jeszcze w najbliższych stuleciach w niektórych kręgach bizantyńskiej arystokracji na Bałkanach jako jedno z używanych imion rodowych. Zob. И. Божилов, *Българите във византийската империя*, dz. cyt., s. 255–261.

⁴¹ Ioan. Scylitz., s. 73, 86. Zob. Г.Н. Николов, *Централизъм и регионализъм*, dz. cyt., w zestawie sporządzonym przez autora, s. 158–161.

ści barbarzyńskie elastycznie dostosowywali używaną przez siebie terminologię do określenia do statusu posiadaczy. Np. za archontów uznawali zarówno urzędników z carskiego otoczenia, jak i niezależnych książąt, naczelników czy przywódców autonomicznych miast⁴².

Cecha elity bułgarskiej w czasach Komitopulów była jej etniczna różnorodność. Ormiańskie pochodzenie przypisywano nawet protoplaście dynastii komesowi Mikołajowi, wskazując na występujące w ormiańskich źródłach określenie jego synów jako „Komsajagk”⁴³. Jednak bezspornym wątkiem pozostaje tylko imię małżonki Mikołaja, niejakiej Ripsime (Hripsime), której patronką była jedna ze świętych Kościoła gregoriańskiego (29 IX)⁴³. Samuel, syn Mikołaja i faktyczny założyciel dynastii był poprzez małżeństwo z Agatą z Dyrrachion spowinowacony z Chryseliosami, oligarchami z tego strategicznie położonego ośrodka miejskiego⁴⁴. W otoczeniu Samuela dostrzec można postacie spoza kręgu bułgarskich nobiliów, czasami dokooptowane przymusowo. Jednym z jego zięciów był Aszot Taronita, bizantyński arystokrata z ormiańskiej rodziny, natomiast drugim był Jan Włodzimierz, książę serbskiej Zety⁴⁵. Obaj byli jeńcami, podobnie jak branka Irena z tesalskiej Larisy, druga żona przyszłego cara Gabriela Radomira⁴⁶. Samuel próbował również pozyskać sojuszników na drodze dynastycznych mariaży z ościennymi władcami, nie przyniosło to jednak poważniejszych rezultatów. Gabriel Radomir swoje pierwsze małżeństwo zawarł ok. 985/986 r. z córką nie sprecyzowanego władcy Węgrów, aby po kilku latach ją wypędzić⁴⁷. Mimo wrogich relacji z Cesarstwem praktycznie aż do ostatnich lat

⁴² J.-C. Cheynet, *Toparque et topotérètes à la fin du 11e siècle*, REB, 42, 1984, s. 215–224; M. Angold, *Archons and dynasts. Local aristocracies and the cities of the later Byzantine Empire*, w: *The Byzantine Aristocracy IX to XIII centuries*, ed. M. Angold, Oxford 1984, s. 236–253; A. K(azhdan), *Strategos*, w: *ODB*, t. 3, s. 1964; A. K(azhdan), *Toparchus*, w: *ODB*, t. 3, s. 2095; S. Rek, *Powstanie zachodniobułgarskiego państwa Komitopulów*, dz. cyt., s. 251–253.

⁴³ И. Илиев, *Добавки на епископ Михаил Деволски*, dz. cyt., s. 45 [= Ioan. Scylitz., s. 349]; Й. Иванов, *Български старини из Македония*, dz. cyt. 23–26, s. Zob. *PmZ*, t. 5, 22633, sv. “Πηλιμη”. W. Seibt, *Untersuchungen zur vor- und Frühgeschichte der „bulgarischen“ Komitopulen*, „Handes Amsorya”, 89, 1975, s. 66–100, zwłaszcza 80–88. W kwestii imion kolejnych generacji Komitopulów będących dowodem ich ścisłych relacji z hierarchiami bułgarskiego Kościoła na przełomie X–XI w. wypowiada się S. Pirivatrić, *Personal names in the ruling familie of the First Bulgarian Empire*, dz. cyt., 588–594.

⁴⁴ И. Илиев, *Добавки на епископ Михаил Деволски*, dz. cyt., s. 46 [= Ioan. Scylitz., s. 349₄₈₋₅₁]. Zob. *PmZ*, t. 1, 20171, sv. „Αγαθήη”. Zob. T.E. G(regory), *Dyrrachion*, w: *ODB*, t. 1, s. 668.

⁴⁵ Romantyczne okoliczności zawarcia tych związków identycznie przedstawiają Skylitzes (dz. cyt., s. 341–342) i autor „Latopisu Popa z Dukli”. Zob. *Gesta Regum Sclavorum*, cap. 36, ed. T. Živković, t. 1, Beograd 2009; *PmZ*, t. 1, 20650, sv. „Ἀσώπιος”; *PmZ*, t. 6, 28434, sv. „Βλαδιμηρός”.

⁴⁶ И. Илиев, *Добавки на епископ Михаил Деволски*, dz. cyt., s. 46, 50, [= Ioan. Scylitz., s.350₅₆₋₅₈, 409₉₅₋₉₆]. Zob. *PmZ*, t. 3, 21629, sv. „Ειρήνη”.

⁴⁷ И. Илиев, *Добавки на епископ Михаил Деволски*, dz. cyt. s. 46, 50, [= Ioan. Scylitz., s.350₅₆₋₅₇, 409₉₅₋₉₆]. W literaturze przedmiotu dominuje przekonanie, że była to nieznaną z imienia córka króla Stefana I Wielkiego (997–1038) czy nawet jego poprzednika Gejzy (970–997). Zob. *PmZ*, t. 2, 22032A. Kwestionuje to J. Leśny, *(Państwo Samuela a jego zachodni sąsiedzi, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia”, 2, 1985, s. 88–92) przedstawiając szereg argumentów przemawiających za tym, że ojcem węgier-*

panowania Komitopulów trwał proces kooptacji do elit bułgarskich cudzoziemców. Oprócz Romajów spowinowaconych z bułgarskim rodem panującym uwzględnić należy również lokalnych notabli, np tesalskich archontów i toparchów, którzy mniej lub bardziej dobrowolnie zgodzili się zostać poddanyymi Komitopulów. Podobnie było z jeńcami osadzonymi w centralnej części państwa (między Ochrydą a Prespą) i zobowiązanymi do wojskowej służby⁴⁸.

Skylitzes dostarcza pewnych danych liczbowych odnośnie do rozmiarów elity bułgarskiej. W jednym z kluczowych aktów kapitulacji przed Bazylim II poprzedzającym wkroczenie cesarza do Ochrydy uczestniczyło 35 archontów, każdy z nich zarządzał twierdzą wraz z okalającym ją okręgiem. Przepuszczalnie liczba bułgarskich nobilów włącznie z carską rodziną z uwzględnieniem najbliższych krewnych mogła liczyć ok. 100–150 osób⁴⁹. Mimo stosunkowo świeżej dynastycznej tradycji, etnicznego zróżnicowania i wewnętrznych podziałów nobilowie likwidowanego państwa zostali protoplastami szeregu bułgarsko-bizantyńskich rodów, których wpływy i ranga utrzymały się do podboju osmańskiego. Z ich grona oprócz bezpośrednich potomków Komitopulów, w literaturze przedmiotu znanych jako Władysławowicze (tj. potomkowie cara Jana Władysława), wywodzili się Nestongowie, Gudelios, Glawasowie, Dobromirowie, Kawchanowie, prawdopodobnie również Borilosowie, Boilasi, Boioannesi oraz Bulgarosowie. Ich antenaci kapitulując w 1018 r. otrzymali od autokratora gwarancję nietykalności oraz utrzymania swojego statusu, zapewne stąd tylko nieliczni bułgarscy nobilowie usiłowali podjąć opór⁵⁰. Bazyli II w latach 1018–1025 surowo potraktował Bułgarów, których podejrzewał o zamiar buntu przeciwko jego władzy. Zwykle przyplącali to osłepieniem, konfiskatą majątku i wygnaniem. Podobny los spotkał również niektórych nobilów po 1025 r., dotyczył on jednak tych, których oskarżano o udział w spiskach na tle sukcesji, charakterystycznych dla

skiej księżniczki, był jeden ze wschodniowęgierskich władców pokonanych przez Stefana na przełomie X–XI w., w tych okolicznościach sojusz utracił realne znaczenie.

⁴⁸ *Советы и рассказы Кекавмена. Поучение византийского полководца з XI века*. Подготовка текста, введение, перевод и комментарий Г.Г. Литаврина. Издание второе, переработанное и дополненное, Санкт Петербург 2003, s. 268¹⁰⁻¹²; Ioan. Scylitz., s. 363⁵²⁻⁵⁶. Można mówić o trwałości tej asymilacji, skoro ok. 20 lat po podboju jeden z Chryseliosów w Armenii nadal jest nazywany przez kronikarza Bułgarem. Zob. Ioan. Scylitz., s. 388³⁸.

⁴⁹ Tożsamość większości znanych nam bułgarskich arystokratów dotyczy członków rodu panującego (caryca Maria, Presjan, Aluzjan, Aaron, Trajan, Radomir, Klemens). W wypadku nobilów spoza rodu Komitopulów, którzy uczestniczyli w kapitulacji w 1018 r., to znamy imionia 12 (Krakras, Bogdan, Dragomouzos, Nikolitzas, Nestoritzes, Lazarites, Dobromir, Achtum, Iwatzes, Elemag, Sermon, Gabras), co daje sporą liczbę na tle innych słowiańskich państw. Wyjątkiem może być otoczenie władcy Rusów Igora, którego porozumienie z cesarzem Romanem I Lekapenosem w grudniu 944 r. co po stronie ruskiej miało poświadczyć swoimi imionami 50 przywódców różnej rangi. Zob. *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565–1453, 1. Teil, 2. Halband, 867–1025*, bearbeitet von F. Dölger, A.E. Müller, A. Beihammer, München 2003, nr 647.

⁵⁰ И. Божилов, *Българите във византийската империя*, dz. cyt., s. 72, 229–234, 236–276, 278–305, 336–346. Następna tak widoczna grupa rodzin bułgarskich notabli pojawia się w Bizancjum dopiero po 1186 r. za sprawą Asenidów i ich politycznej klienteli.

ostatnich pokoleń władców dynastii macedońskiej. Zdecydowana większość nobilów zachowywała jednak swój status ustalony przez zdobywcę Bułgarii w 1018 roku⁵¹.

Po 22 latach dojdzie jednak do wielkiego wybuchu niezadowolenia Bułgarów w postaci powstania Deliana. Najwięcej informacji o tych wydarzeniach, które przybrały formę regularnej wojny, dostarcza Skylitzes. Opis wojny z Bułgarami jest umieszczony w końcowej partii rozdziału poświęconego rządowi cesarza Michała IV Paflagończyka, do powstania doszło bowiem po sześciu latach jego rządów w letnich miesiącach 1040 r. Z przekazu kronikarza, potwierdzonego innymi świadectwami wynika, że cesarz nie zważając na ciężką chorobę poświęcił na stłumienie rebelii ostatnie lata swojego życia (zm. 10 XII 1041 r.)⁵². Skylitzes wyjaśniają powstania Bułgarów pisze o nadużyciach cesarskich poborców podatkowych. Na kartach jego kroniki pojawia się wyrazisty opis zwykle wykorzystany dla wyjaśnienia początkowego sukcesu Deliana:

Cesarz Bazyli bowiem, gdy podbił Bułgarów, nie zamierzał wprowadzać całkowicie nowego porządku, ani zmieniać praktyki rządzenia, lecz chciał pozostawić ten sam ład i takie zarządzanie, jakie niegdyś określił Samuel. Mianowicie, że każdy Bułgar, który posiada zaprzęg wołów, daje na rzecz państwa jedną miarę (*modios*) zboża, i tyle samo prosa, jeden dzban (*stannos*) wina, natomiast Orfanotrof zarządził, aby zamiast produktów dawano pieniądze. To właśnie miejscowi znośli z trudem, a uznawszy pojawienie się Deleanosa za właściwy moment zrzucili panowanie Rzymian i wrócili do dawnego stylu życia⁵³. (Przekł. A. Kotłowska)

Powyższy przekaz uzyskuje potwierdzenie nadal żywymi (oraz oczywiście idealizowanymi) rodzimymi wspomnieniami lat panowania dawnych rodzimych władców⁵⁴. W tych okolicznościach nośne są tezy badaczy, że cesarz i jego bezwzględny minister finansów zerwali z tradycją pobierania od Bułgarów danin w naturze, praktykę utrzymaną przez Bazylego II. Decyzją Orfanotrofa zamiast rocznej poradnej dani w jęczmieniu i prosie (ok. 36 l) i winie (ok. 7,5 l) od bułgarskich chłopów zaczęto

⁵¹ J.-C. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210)*, Paris 1990, nr 20 (Elinagos), s. 36, nr 27 (Presjan), s. 39–40; A. Мохов, *Командный состав византийской армии в XI в. Правление Романа III Аргира (1028–1034)*, „Античная древность и средние века”, 31, 2000, s. 195.

⁵² Ioan. Scylitz., s. 409–415; Mich. Psell., IV 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, dz. cyt. t. 1, s. 76–83. Zob. A. K(azhdan), C.M. B(rand), A. C(utler), *Michael IV Paphlagon*, w: *ODB*, t. 2, s. 1365–1366. Na temat przebiegu powstania zob. Г.Г. Литаврин, *Болгария и Византия в XI–XII вв.*, dz. cyt., s. 376–396.

⁵³ Ioan. Scylitz., s. 412⁶⁸⁻⁷⁶, *Testimonia Najdawniejszych Dziejów Słowian. Seria Grecka, z. 6. Pisarze wieku XI*, tłum. i kom. A. Kotłowska, współpraca A. Brzostkowska, Warszawa 2013, s. 253. Podobnie w kontynuacji jego kroniki. Zob. *Ἡ συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλιτζῆ*, ed. E. Tsolakes, Thessalonikē 1968, s. 162.

⁵⁴ *Сказание за светия пророк Исая за бѣдните години и за царете, и за Антихриста, който ще дойде* w: Г. Тапкова-Займова, А. Милтенова, *Историко-апокалиптична книжнина*, dz. cyt., s. 151, 156. Pod rządami „błogosławionego” cara Michała (Borysa?) podatki były symboliczne, rocznie od krzewu winorośli miarka wina, od snopka kłos, od owcy kłębek wełny, łyżka miodu lub masła i jedno jajko. Podobnie *Български апокрифен летопис*, tamże, s. 196; G. Minczew, M. Skowronek, *Апокрыфи и легенды старотестamentowe Словян południowych*, dz. cyt., s. 65.

ściągać podatki w srebrnej lub złotej monecie. Dotkliwość tej zmiany wynikać miała z ekonomicznego zacofania podbitej Bułgarii. Na jej ziemiach dominowały formy gospodarki naturalnej, co czyniło podatek faktycznie większym z powodu oddalenia wieśniaków od rynków zbytu w nabrzeżnych miastach⁵⁵. Skutkowało to interpretacją powstania jako narodowego i chłopskiego ruchu. W ten sposób zaistniał wizerunek Deliana jako przywódcy ludowego powstania, zaś bułgarskim wielmożom wyznaczono rolę asekurantów, którzy po pierwszych militarnych niepowodzeniach kapitulują przed cesarzem za cenę zachowania swoich przywilejów⁵⁶.

Należy jednak mieć na uwadze, że dla Skylitzesa negatywnym bohaterem tej narracji w pierwszej kolejności pozostaje Jan Orfanotrof. Kronikarz nie szczędił mu słów krytyki, oskarżając tego dygnitarza o liczne niegodziwości popełnione wobec prostego ludu, zarówno w Syrii i w Bułgarii⁵⁷. Należy też podkreślić, że według kronikarza Jan nadużywał władzy wobec arystokracji. Dotyczy to nie tylko członków lokalnych elit w Bułgarii lub Armenii. Ofiarami jego represji byli również prowincjonalni i konstantynopolitańscy arystokraci ze starych romejskich rodów włącznie z samą cesarzową Zoe⁵⁸.

Jan z pewnością nie był zwyczajnym chciwym i skorumpowanym urzędnikiem, wiadomo że pomiędzy 1034 a 1042 r. był jednym z kluczowych polityków bizantyńskich. Pełnił różne urzędy, jednym z nich był zarząd stołecznego sierocińca (*ὄρφανοτροφείων*) czemu zawdzięczał swój przydomek. Jednak źródłem jego wszechwładzy było nieformalne przywództwo nad pochodzącym z Paflagonii cesarskim rodem. Jan będąc eunuchem nie został autokraterem, jednak jego niewątpliwe kwalifikacje administracyjne, talent i energia w istotny sposób wpływały na funkcjonowanie instytucji państwa w latach 1034–1042. Jeden ze współczesnych autorów donosi, że wprawdzie Orfanotrof to „eunuch o niskim i podłym pochodzeniu, lecz ogromnie przedsiębiorczy we wszelkiego rodzaju pomysłach”⁵⁹. Dzięki intrygom Jana jego młodszy brat Michał został cesarzem, zaś pozostałe rodzeństwo i liczni powinowaci

⁵⁵ Г. Г. Литаврин, *Болгария и Византия в XI–XII вв.*, dz. cyt., s. 315, 350–351; E. Sch(ilbach), A. K(azhdan), *Modios*, w: *ODB*, t. 2, s. 1388.

⁵⁶ Нр. Г. Г. Литаврин, dz. cyt., s. 395–396.

⁵⁷ Ioan. Scylitz., s. 394–397, 412.

⁵⁸ Ioan. Scylitz., s. 396, 403, 404, 412. Jednym z arystokratów represjonowanych przez Jana był również Aluzjan sprawujący wówczas urząd w Azji Mniejszej, z polecenia ministra nałożono nań grzywnę w 50 funtów złota i skonfiskowano majątek ziemski w temie Charsianon. Podobne sankcje dotknęły również arystokratów ormiańskich zachęconych do osiedlenia w głębi Bizancjum przez Bazylego. Kronikarz Mateusz z Edessy pisze że ormiańscy książęta gnębieni fiskalną polityką Jana przybyli ok. 1040 r. do Konstantynopola na grób Bazylego II, na którym położyli jego chryzobullę z przyznanymi przywilejami, błagając zmarłego cesarza o protekcję. Głęboko poruszony formą protestu cesarz Michał IV polecił bratu, aby respektował dotychczasowe przywileje ormiańskich arystokratów. Trwała wówczas wojna z Bułgarami, co zapewne było zasadniczym powodem cesarskiej łaskawości. Zob. *Armenia and the Crusades. Tenth to Twelfth Centuries. The Chronicle of Matthew of Edessa*, transl. by A.E. Dosturian, Lanham – New York – London 1993, s. 65.

⁵⁹ Mich. Psell., III 18, t. 1, s. 12₉₋₁₀, przekł. O. Jurewicz, s. 31.

otrzymali lukratywne i kluczowe urzędy. Jan faktycznie stworzył i intensywnie umacniał nową dynastię wraz z jej poplecznikami, nierzadko brutalnie odsuwając od władzy i wpływów stare elity. Negatywne opinie o Janie i jego krewniakach powstały po nagłym upadku Paflagończyków wskutek powstania ludu konstantynopolitańskiego w kwietniu 1043 r. Dla ich twórców Orfanotrof uosabiał wady Paflagończyków, w których widziano chciwych bogactw i łapczywych władzy parweniuszy⁶⁰. Zmiany wywołane decyzjami ministra dotknęły bułgarskie elity, aczkolwiek nie musiały one wynikać z negatywnego ustosunkowania ministra do Bułgarów jako takich. Przeciwnie, był jednym z doradców Bazylego II, nie jest wykluczone, że przed 1025 r. mógł mieć wpływ na politykę fiskalną w podbitym kraju⁶¹.

Czy w takim wypadku poparcie bułgarskich nobilów dla sprawy Deliana mogło wynikać z zarządzeń zmieniającymi dotychczasowe formy ściągania podatków. Szukając wyjaśnienia należy spojrzeć na tę kwestię nieco szerzej. Kekaumen (ok. 1020 – po 1081), naoczny obserwator i uczestnik wojny z Delianem, podkreślał, że dla ludzi z jego warstwy ważne jest posiadanie majątku i piastowanie urzędu. Pierwszą, ów pochodzący z zachodnich Bałkanów arystokrata, określał jako „oikos (οἶκος)”, termin rozumiany jako dwór zamieszkały przez lokalnego wielmożę wraz z rodziną i służbą, będący środkiem należącej doń majątności ziemskiej oraz patronatu sprawowanego nad sąsiadami niższej rangi społecznej⁶². Posiadanie urzędu i tytułu według Kekaumena to jedna z podstawowych powinności romejskiego arystokraty: „Nie wymawiaj się od pełnienia urzędu i sprawowania obowiązku [...]. Pamiętaj, że tytuł (ἀξίωμα) to błogosławieństwo Boże”⁶³. Nie ma powodu wątpić, aby znani mu bułgarscy nobilowie wyznawali przeciwne wartości, mimo utrzymujących się między Bułgarami a Rzymianami różnic etnicznych i cywilizacyjnych. Z pewnością posiadanie dóbr materialnych z pewnością stanowiło jeden z tych elementów wspólnych dla obu grup notabli. Kekaumen zaznaczając swoją znajomość języka Bułgarów podkreślał, że w ich przekonaniu osobiste bogactwo miało świadczyć o przychylności Bożej⁶⁴.

W kronice Skylitzesa znajdziemy charakterystykę otoczenia jednego z takich wielmożów. Bohater jego opisu to Bułgar Iwatzes, niefortunny kontestator nowego porządku w 1018 r. Po śmierci Jana Władysława zaszył się ze swoją drużyną w trudno dostępnym majątku Pronista w górach nieopodal Dewolu. Z opisu wynika,

⁶⁰ R. Janin, *Un ministre byzantine: Jean Orphanotrophe (XIe siècle)*, „Échos d'Orient”, 30, 1931, s. 431–443. Jan utracił wpływy już wcześniej, kiedy został wypędzony z Konstantynopola przez siostrzeńca cesarza Michała V „Kalafatesa” pragnącego zdobyć popularność poprzez pozbycie się niepopularnego ministra.

⁶¹ Mich. Psell., III 18, t. 1, s. 12¹¹⁻¹².

⁶² *Советы и рассказы Кекамена*, dz. cyt., s. 204²⁰⁻²¹, 218¹³⁻¹⁸, 236^{13, 22}. Zob. Г. Цанкова-Петкова, *Юозандните българските земи през XI в. според "Стратегикона" на Кекамен*, „Известия на Института българската история”, 6, 1956, s. 589–630, zwłaszcza 600–614; P. Magdalino, *The Byzantine aristocratic oikos*, w: *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, ed. M. Angold, Oxford 1984, s. 92–93, 95; A.J. C(utler), E.M. J(effreys), *Oikos*, w: *ODB*, t. 2, s. 1517–1518;

⁶³ *Советы и рассказы Кекамена*, dz. cyt., s. 226²³⁻²⁴.

⁶⁴ *Советы и рассказы Кекамена*, dz. cyt., s. 137²⁶⁻²⁷.

że była to rozległa i piękna posiadłość składająca się m.in. z pałacu, kaplicy i ogrodów. Skylitzes pisze, że Iwazes w czasie świąt gościł sąsiadów, w posiadłości zakwaterowani byli również jego ludzie⁶⁵. Ze słów kronikarza nie wynika jednoznacznie czy posiadłość była własnością Iwazesa, czy ów wielmoża próbował zawładnąć jednym z dworów Komitpulów. Niewykluczone, że ochoczość innych bułgarskich nobilów do układów z Bazylim II mogła wynikać z gotowości autokratora przekazania im posiadłości w okręgach, którymi uprzednio zarządzali w imieniu ostatniego cara. Nieszczęsny Iwazes tracąc wzrok i wolność z takiej możliwości nie skorzystał, zaś należące doń dobra ruchome przypadły jego egzekutorowi Eustacjuszowi Dafnomylesowi⁶⁶.

Innym potwierdzeniem prestiżu arystokraty był sprawowany urząd (*ἀξίαι διὰ λόγου*), zwykle powiązany z tym tytuł odzwierciedlający status w pałacowej hierachii (*ἀξίαι διὰ βραβείων*) oraz wypłacana z tej racji pensja (*ρόγα*) w złocie. Kapitulujący przed Bazylim II carewicz Presjan został uhonorowany godnością magistra (*magistros*), wdowa po ostatnim carze otrzymała jedyny w bizantyńskiej hierachii rang urzędniczych tytuł przewidziany dla kobiet *zoste patrikia* (*ζωστή πατρικία*), co można próbować tłumaczyć jako „patrycjuszka pasa”, natomiast grupie bułgarskich arystokratów nadano godność patrycjusza (*patrikios*)⁶⁷.

Od bułgarskich notabli cesarz domagał się nie tylko wierności, ale również służby. Z uwagi na bałkańskie realia, w wypadku mężczyzn, była to przede wszystkim powinność wojskowa. Już w chwili kapitulacji możni przekazywali cesarzowi nie tylko grody, ale również swoich wojowników, których niezwłocznie dołączano do bizantyńskiej armii. Wraz ze swoimi dowódcami uczestniczyli w kolejnych wojnach prowadzonych przez Bazylego II na różnych granicach Bizancjum⁶⁸. Mobilność Bułgarów

⁶⁵ Ioan. Scylitz., s. 360–361.

⁶⁶ Ioan. Scylitz., s. 363³⁸⁻⁴². Materialne pozostałości podobnej włości lokalnego notabla, odkryto na równinie Vrina pod Butrinto w obecnej południowej Albanii i są one od 2002 r. przedmiotem systematycznych badań archeologicznych. Pozwoliły one na zidentyfikowanie obiektu złożonego z okazałych jak na miejscowe warunki budynków mieszkalnych połączonych z kaplicą oraz cmentarza. Całość otaczały pomieszczenia dla służby, warsztaty, magazyny. Mieszkańcy wyraźnie zaliczali się do lokalnej elity, wskazują na to materialne znaleziska w postaci bizantyńskich monet z IX–X w., enkolpiony, fragmenty szkła i ceramiki. Zespół budynków na nizinie Vrina mógł przez kilka wieków pozostawać rezydencją archonta w imieniu cesarza zarządzającego okręgiem Wagenecji (dawnym terytorium plemiennym słowiańskich Wajunitów), zamieszkujących wcześniej pas wybrzeża na pograniczu dzisiejszej Albanii i Grecji. Zob. S. Greenslade, R. Hodges, *The aristocratic „oikos” on the Vrina Plan, Butrint c. AD 830–1200*, „Byzantine and Modern Greek Studies”, 37, 2013, 1, s. 1–19.

⁶⁷ Ioan. Scylitz., s. 357⁶⁷, 358⁸⁰, 360⁴⁴⁻⁴⁶, 364⁶⁴. Presjan otrzymał od Bazylego II identyczny tytuł jak prawie pół wieku wcześniej zdetronizowany przez Jana Tzymiskesa car Borys II, tamże, s. 310⁶⁸⁻⁶⁹. *PmZ*, t. 5, nr 26775, sv. „Προυσιάνοϛ”.

⁶⁸ Uhonorowany tytułem *protospathariosa* Nikulitzes poddał cesarzowi doborową część dawnej drużyny Samuela, podobnie uczynili przyprawdzając swoje przyboczne drużyny (*tagmata*) hojnie wynagrodzeni przez Bazylego trzej inni naczelnicy: Nestoritzes, Lazarites, Dobromir (Ioan. Scylitz., s. 358⁸⁴⁻⁸⁵, 359³⁰⁻³¹). Bezpośrednio po podboju, jak donosi ormiański dziejopis Aristakes z Łastiwertu, wodzowie bułgarscy zostali wysłani na wojnę w Armenii. Zob. *Πορευτικόν εἰς τὴν Ἀρμενίαν τοῦ Ἀριστάκη τοῦ Λατινέρτου*

sugeruje że w służbie bizantyńskiej wykorzystywano ich jako kawalerzystów, m.in. w charakterze tzw. „chonsarów (*χονσάριοι*)”, lekkiej jazdy, dobrze przystosowanej do operacji zwiadowczych w niedostępnych terenach górskich. W armii bizantyńskiej również oni zaliczali się do kluczowych formacji kawaleryjskich, ranga ich dowódców musiała być znaczna⁶⁹.

Kekaumen charakteryzując jednego z nobilów bułgarskich posłużył się terminem o słowiańskiej genezie: „wiedz, że strateg w języku bułgarskim nazywa się *tzelnikos* (*ὁ γὰρ στρατηγὸς τῆ τῶν Βουλγάρων διαλέκτῳ τζελνίκος λέγεται*)”⁷⁰. Bizantyński namiestnik Dyrrachion na przełomie czwartej i piątej dekady XI w. dowodził wojskiem złożonym głównie z Bułgarów, pod jego komendą znajdowało się wówczas co najmniej siedmiu niższej rangi strategów, których można utożsamiać z takimi „naczelnikami”⁷¹. Podlegały im mniejsze okręgi określane w XI w. jako „temy”. Ich dokładna liczba na obszarze dawnego państwa bułgarskiego jest trudna do ustalenia, w 1018 r. mogło ich, jak sugeruje G. Nikołow ok. 50⁷². Pozostający na ich służbie wojownicy, nawet jeśli zajmowali się również rolnictwem, to ich status społeczny wyższy niż zwykłych rolników. Autorzy bizantyńscy określając takich wojowników korzystali zwykle z terminów „strateía (*στρατεία*)” „stratioci” (*στρατιώτης*). Pierwszy z nich, będąc synonimem łacińskiego określenia „militia” oznaczał powinność wojskową, z której samego świadczenia wynikał odpowiedni status społeczny. Drugi stosowano na oznaczenie żołnierzy w sensie ogólnym, mimo że w opracowaniach poświęconych wojskowej i społecznej historii Bizancjum pojęcie stratiotów stosowano dla określenia do grupy chłopów-żołnierzy. Tymczasem Bizantyńczycy określali tym terminem wszystkich żołnierzy służących cesarzowi niezależnie od tego czy byli to rolnicy, najemnicy czy arystokraci⁷³.

Ci bułgarscy nobilowie, których tożsamość jest nam znana i czynnie wsparli powstanie Deliana byli wojskowymi⁷⁴. Zdecydowali się udzielić wsparcia pre-

ks. I, перевод с древнеармянского, вступительная статья, комментарий и приложения К.Н. Юзбашяна, Москва 1968, s. 57–58. W ostatnim roku swojego panowania Bazyli II wykorzystał Bułgarów planując wyprawę na Sycylię. Zob. *Annales Barenensis*, a. 1027, w: MGH SS, t. 5, ed. D. Pertz, Hanover 1844, s. 53.

⁶⁹ *Советы и рассказы Кекавмена*, dz. cyt., s. 150⁹⁻¹⁸, 168, 192, przyp. nr 94.

⁷⁰ *Советы и рассказы Кекавмена*, dz. cyt., s. 188³⁰⁻³¹.

⁷¹ Ioan. Scylitz., 425⁹².

⁷² Г.Н. Николов, *Централизъм и регионализъм*, dz. cyt., s. 202–206. Najobfitsze dane odnoszące się do takich okręgów, ich zarządców, relacji z bizantyńskimi gubernatorami zachowało się z czasów późniejszych, tj. z XII–XIV w. Są określane takimi terminami jak „episkepsis”, „kastron” „archontia”, „provincia”, „chartularat”, „katepanikion”. W zależkowej formie mogły istnieć już w pierwszych dekadach po podboju. Zob. T. Wasilewski, *Administracja bizantyńska na ziemiach słowiańskich i jej polityka wobec Słowian w XI–XII w.*, „Kwartalnik Historyczny”, 70, 1963, 2, s. 303–321.

⁷³ E. M(cGeer), A. K(azhdan), *Strateia*, w: ODB, t. 3, s. 1965; A. K(azhdan), E. M(cGeer), *Stratiotes*, w: ODB, t. 3, s. 1965–1966.

⁷⁴ Zalicza się do nich również Aluzjan. Zob. *PmZ*, t. 1, nr 20263, sv. „*Ἀλουσιάνος*”. Pozostali to Litowoj z Dewolu (Litoboes 101: <http://pbw2016.kdl.kcl.ac.uk/> pobranie 17.11.2018) Tichomir (Tichomir 101: <http://pbw2016.kdl.kcl.ac.uk/> pobranie 17.11.2018), Antymos (Anthimos 101: <http://pbw2016.kdl.kcl.ac.uk/> pobranie 17.11.2018).

tendentowi, wprawdzie bezpośrednio potomkowi Samuela, ale człowiekowi o tajemniczej przeszłości, w jakimś stopniu dynastycznemu outsiderowi. Delian do 1040 r. przebywał poza ziemiami bułgarskimi, prawdopodobnie na obszarze południowo-wschodnich Węgrzech⁷⁵. Zainicjował powstanie przeciwko panowaniu Bizantyńczykom odwołując się do tradycji, zarówno bliższej i jak dalszej. Dwoistość w kreacji jego wizerunku można zauważyć w źródłach bizantyńskich i rodzimych. W pierwszym wypadku Delian występując carskie imię Piotra wyraźnie nawiązał do ożywającej popularności starej dynastii⁷⁶. Natomiast w starobułgarskiej interpolacji do „Opowieści Izajasza” oraz w „Bułgarskim latopisie apokryficznym” został opisany jako „car imieniem Gagan, nazywany Odelianem”, co sugeruje użycie przez pretendenta starego tytułu kagana, wywodzącego się jeszcze z tradycji politycznych Wielkiego Stepu⁷⁷. Pamiętać jednak należy, że twórcy tych tekstów, prawdopodobnie mnisi, w żadnym ze swoich tekstów nie poddawali w wątpliwość chrześcijańskiej konfesji „Gagana Odeljana”. Przeciwnie, był walecznym mężem, walczącym za wiarę, troszczącym się o pomyślność swoich współbraci i ginącym ostatecznie z rąk pogan (Izmaelitów). Również bizantyńscy autorzy nie stawiali Delianowi zarzutu prześladowania chrześcijan. W tych okolicznościach żadnym wypadku powstania Bułgarów z 1040–1041 r. nie można porównać do zbliżonych chronologicznie pogań-

kcl.ac.uk/ pobranie 17.11.2018) oraz Manuel Iwatzes (Manuel 102: <http://pbw2016.kdl.kcl.ac.uk/> pobranie 17.11.2018). Ostatni z wymienionych wielmożów był prawdopodobnie spokrewniony z Iwatzesem, który bezskutecznie próbował stawić opór w 1018 r. Por. Й. Андреев, И. Лазаров, П. Павлов, *Кой е кой в средновековна България. Исторически справочник*, dz. cyt., s. 22, 242–243, 250–251, 381–382.

⁷⁵ Rebelię zainicjowano w Belgradzie, akses w pierwszej kolejności zgłosili nobilowie z północnych i centralnych regionów dawnego państwa Komitopulów. Zob. Ioan. Scylitz., 409⁹⁰⁻⁹¹. O biografii Deliana pisze szerzej Michał Psellos (IV 40, t. 1, s. 76₃) określając go jako zbiegłego z Konstantynopola sługę i samowładca. Użyta przezeń forma imienia uzurpatora (Δολιάνος – „kłamca”) tworzy imię mówiące prawdopodobnie dla celów propagandy. Dewolski biskup ograniczył się do przypomnienia finału pierwszego małżeństwa Gabriela Radomira, który wypędził ciężarną żonę. Brak również potwierdzenia obecności Deliana w Bułgarii przed 1018 r. Zob. И. Илиев, *Добавки на епископ Михаил Деволски*, dz. cyt., s. 50, [= Ioan. Scylitz., 409⁹⁵⁻⁹⁶]. W kwestii literatury poświęconej Delianowi zob. *Testimonia*, z. 6 s. 24, przyp. nr 7.

⁷⁶ M. Kaymakamova, *The Cult of the Bulgarian Tsar Peter (927–969) and the Driving Idea of the Bulgarian Liberation Uprising against the Byzantine Rule in the 11th–12th Century*, w: *The Bulgarian State in 927–969*, dz. cyt., s. 468–473.

⁷⁷ *Сказание Исаяево* w: Г. Тапкова-Займова, А. Миштенкова, *Историко-апокалиптична книжка*, dz. cyt., s. 150, 155; G. Minczew, M. Skowronek, *Апокрыфы и легенды старотестamentowe Словиян полудниowych*, dz. cyt., s. 68. Zdaniem niektórych badaczy w wypadku powstania Deliana można mówić o pewnej nostalgii za stepowymi tradycjami, w niektórych wypadkach powiązaną z pogaństwem przeżywającym odrodzenie na Węgrzech po 1038 r. Zob. Ts. Stepanov, *From „steppe” to Christian empire and back: Bulgaria between 800 and 1100*, w: *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans, To the memory of Petre Diaconu (1927–2007)*, ed. F. Curta with the assistance of R. Kovalev, Leiden–Boston 2008, s. 364–367, 374–375; Dz. Madjarov, *L’histoire de Petâr (Pierre) Deljan – souverain legitime et du prince Arpad – dila. Relations entre le ritual et la titulature*, “Bulgarian Historical Review”, 1, 2011, 1–2, s. 3–40.

skich reakcji w Polsce i na Węgrzech⁷⁸. Według świadectwa Skylitzesa celem rebelii był powrót Bułgarów do dawnego stylu życia (τὸ ἀρχαῖον ἐπανέδρομον ἔθος), raczej utożsamianego z Komitopulami niż odległym czasem panowania pogańskich chanów. Pod powstańczym sztandarem mogli się zgromadzić Bułgarzy posługującymi się różnymi hasłami związanymi z ideą odbudowy własnej monarchii. Zaliczać się mógł do nich zarówno radykalny opór przed opresyjnym fiskalizmem Orfanotrofa⁷⁹ lub powrót do tradycji przysparzających łupów wypadów na Romanię sprzed 1018 r.⁸⁰ Ostatni z tych czynników, powiązany z militarną profesją nobilów, mógł bezpośrednio wpłynąć na ich postawę w pierwszej fazie powstania Deliana. Jak relacjonuje Skylitzes, Michał Dermokajta będący dowódcą zmobilizowanych do walki z buntem stratiotów z namiestnictwa dyrracheńskiego spróbował pozbawić ich koni, uzbrojenia oraz innego wojskowego wyposażenia (καὶ τοὺς ἑαυτῶν ἵππους καὶ τὰ ἄρματα ἀφαιρούμενοι καὶ ἄλλο πᾶν)⁸¹. Żołnierze jedynej cesarskiej armii, która mogła wówczas zahamować postępy Deliana, wypowiedzieli posłuszeństwo Dermokajcie, proklamując jednocześnie carem Bułgarów jednego ze swoich dowódców – Tichomira. Ich decyzja, w tej fazie wojny, nie wynikała z lojalności wobec Komitopulów, nowy pretendent nie należał do dynastii. Wytknął mu to wkrótce Delian, który rozkazał uśmiercić Tichomira przez ukamienowanie⁸². Z wymienionych przez kronikarza dóbr których utrata groziła bułgarskim wojownikom, konie raczej się nie zaliczały do wyposażenia zwykłych chłopów-żołnierzy. W ówczesnej Europie (poza pasem stepów) posiadanie koni i wykorzystanie ich na wojnie było wyznacznikiem przynależności do elity⁸³. Nerozważna decyzja Dermokajty była więc iskrą, która spowodowała bunt możnych. Dopatrywać się w niej trzeba nie przykładu nadużyć podyktowanych chęcią wzbogacenia się, co raczej niefortunnej próby rozbrojenia możnych Bułgarów, który utracili zaufanie cesarskiego namiestnika.

Bułgarscy nobilowie z namiestnictwa dyrracheńskiego musieli obawiać się takich decyzji, skoro zdecydowali się na bunt oferując carską koronę jednemu ze swojego grona. Dowodów ich obaw przed zagrożeniem deklacją można próbować się doszu-

⁷⁸ *Сказание Исаѣево* w: Г. Тапкова-Займова, А. Милтенова, *Историко-апокалиптическая книжница*, dz. cyt., s. 150–151, 155–156. Zob. A. Miltenova, M. Kaimakamova, *The Uprising of Petar Deljan (1040–1041) in a new Old Bulgarian Source*, „Byzantinobulgarica”, 8, 1986, s. 227–240.

⁷⁹ Ioan. Scylitz., s. 411⁵⁸⁻⁶².

⁸⁰ Mich. Psell., IV 40, t. 1, s. 77²⁴⁻²⁷; καὶ τὸν ἐπαναχένιον ζυγὸν τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς ἀπορριψαντες ἐλευθερίαν ἑαυτοῖς αὐθαίρετον ἐπιγράψουσιν, ἐντεῦθεν ἐπιδρομὰς τε καὶ ληστείας κατὰ τῶν Ῥωμαϊκῶν χωρίων πολοῦμενοι; Ioan. Scylitz., s. 412⁷⁵⁻⁷⁶; 413; *Советы и рассказы Кекавмена*, dz. cyt., s. 176–178, 188–190; Miguel Atalíades, *Historia*, ed. In. Pérez Martín, Madrid 2002, s. 7–8. W połowie XI w. na Bałkanach utrzymał się podział na dawne ziemie bułgarskie i „stare” prowincje Cesarstwa zdominowane przez Romajów. Zob. J. Bonarek, *Romajowie i obcy w kronice Jana Skylitzesa*, dz. cyt. s. 92–93.

⁸¹ Ioan. Scylitz., s. 410¹⁷⁻¹⁸.

⁸² Ioan. Scylitz., s. 410–411.

⁸³ A. K(azhdan), J.W. N(esbitt), *Horses*, w: *ODB*, t. 2, s. 948; E.M(cGeer), A. C(utler), *Armor*, w: *ODB*, t. 1, s. 182–183; M. Wojnowski, *Konnica w armii Cesarstwa Bizantyńskiego od VIII do XIII w. Rola militarna i znaczenie społeczne*, Oświęcim 2014, s. 205–215.

kiwać w reformach wojskowych przeprowadzanych od kilku lat na dunajskiej granicy Bizancjum, której po śmierci Bazylego II zagrażają Pieczyngowie. Ci tureccy stepowcy wypierani ze swoich siedzib na stepach nadczarnomorskich przez wschodnich sąsiadów przeprowadzili w latach 1027–1036 serię najazdów na ziemię bizantyńskie. Ostatnie z nich były szczególnie niszczycielskie, zdewastowane zostały obszary namiestnictwa Paristrionu położonego wzdłuż dolnego Dunaju aż po góry Starej Płaniny, miejscową ludność zmuszono do ucieczki, wzięto do niewoli lub wymordowano⁸⁴. Szkody spowodowane przez koczowników sygnalizowały niewydolność dotychczasowego systemu obrony opartego na miejscowych bułgarskich elitach i potrzebę reformowania obrony pogranicza dunajskiego. W latach 30-tych XI w. wybudowano liczne forty i twierdze, niektóre z nich obsadzano garnizonami złożonymi z najemników, nierzadko pochodzących spoza Bałkanów. Reformy wojskowe na pograniczu musiały być bardzo kosztowne, załogi pogranicznych fortec należało zaopatrzyć w żywność, wyposażenie wojskowe, zaś żołnierzom płacić regularny żołd. Część z tych środków zapewne dostarczano z centralnego skarbcza w Konstantynopolu, większość obciążeń spoczęła jednak na barkach miejscowej ludności. Znaleziska archeologiczne w postaci szeregu numizmatów emitowanych w pierwszej połowie XI w. w szeregu osadach i fortach położonych wzdłuż Dunaju wskazują na tendencję wzrostu znaczenia monet w lokalnym życiu gospodarczym. W dużej mierze jest to rezultat ożywienia handlu naddunajskich emporiów, jak i wynik obecności posługujących się gotówką oddziałów najemnych⁸⁵. W Paristrionie z tego powodu nie doszło do marginalizacji statusu rodzimych elit, to jednak ich wpływ na zachowania miejscowej społeczności były mniejsze niż na zachodnich Bałkanach. Nieprzypadkowo nie zachowały się żadne informacje o przystąpieniu mieszkańców Paristrionu do powstania Deliana. Miejscowe garnizony utrzymały kontrolę nad newralgicznym pograniczem, aczkolwiek ich żołnierze nie brali udziału w wojnie z Bułgarami. Ciężar stłumienia powstania spoczął na armii osobiście dowodzonej przez cesarza, wykorzystującej jako zaplecze Tesalonikę i Mosynopolis.

Zmiany zainicjowane w Paristrionie mogły sygnalizować bułgarskiej arystokracji niebezpieczeństwo podważenia jej statusu w strukturach militarnych, w dalszej perspektywie marginalizacji przywództwa nad lokalnymi społecznościami. Reakcja cesarza i Jana Orfanotrofa była stosunkowo szybka. Nie ograniczała się do tylko do działań wojskowych, próbowano porozumieć się również z Bułgarami. Symboliczna wydaje się tutaj rola, jaką odegrał w upadku powstania carewicz Aluzjan. Drugi z synów Jana Władysława, po oślepieniu Presjana i zamknięciu w klasztorze carycy Marii urasta do rangi nieformalnego przywódcy Władysławowiczów. Szybkie zakończenie wojny po oślepieniu Deliana i ucieczce Aluzjana prawdopodobnie było efektem po-

⁸⁴ A. Paroń, *Pieczyngowie. Koczownicy w krajobrazie politycznym i kulturowym średniowiecznej Europy*, Wrocław 2015, s. 368–370.

⁸⁵ P. Stephenson, *Byzantine Policy towards Paristrion in the mid-eleventh: another interpretation*, „Byzantine and Modern Greek Studies”, 22, 1999, s. 43–66.

wstrzymania lub osłabienia tempa tych zmian przez władze bizantyńskie. Represje wobec elit bułgarskich po upadku powstania miały ograniczoną skalę. Michał IV i Jan Orfanotrof zdecydowali się na okazanie łaski buntownikom w szerszym zakresie niż uczynił to Bazyli II po podboju. Bezpośrednio ucierpieli tylko dwaj znani z imienia przywódców, większość bułgarskiej elity wyszła bez szwanku, jej status został zagwarantowany⁸⁶. Nienaruszalność stanu posiadania majątkowego, utrzymanie porządku lokalnej hierarchii wydają się być granicami nieprzekraczalnymi przez cesarskich urzędników⁸⁷. Brak różnic religijnych już wcześniej otworzył drogę do związków Komitopulów z arystokracją romejską, co stopniowo zacznie się uwidaczniać. W połowie XI stulecia bardziej zauważalni od Presjana i Aluzjana staną się inni, młodszy potomkowie Jana Władysława. Jego syn Aaron będzie naczelnym dowódcą armii cesarza Michała VI Bringasa (1056–1057), zaś córka Katarzyna jako małżonka Izaaka I Komnena (1057–1059) zostanie bizantyńską cesarzową. Te awanse i mariaże poświadczają o postępach procesu bizantynizacji najwyższego kręgu elity dawnej Bułgarii. W wymiarze lokalnym potwierdzenie tego procesu można dostrzec zwłaszcza na zachodnich Bałkanach. Zapewne z tych względów kolejne wystąpienie Bułgarów przeciwko rządóm bizantyńskim w 1073 r. nie przybrało takich rozmiarów jak powstanie Deliana.

SKRÓTY

- CFH – *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*
 ODB – *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. Kazhdan i inni, t. 1–3, New York – Oxford 1991.
 PmZ – *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit. Zweite Abteilung (867–1025)*, red. F. Winkelmann, Berlin 2013.
 SSS – *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian o czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, red. W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Splawiński, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961–1982.

⁸⁶ Oślepiętego Deliana oraz Manuela Iwatzesa prowadzono ulicami Konstantynopola w tryumfalnym pochodzie cesarza Michała IV pod koniec 1041 r. Drugi z bułgarskich notabli, podobnie jak jego krewniak w 1018 r. nie chciał złożyć broni po upadku powstania. Dlatego prawdopodobnie nie objęła go cesarska amnestia. Są to jedyni wymienieni z imienia przywódcy powstania, którzy pozostali w niewoli. Ich późniejsze losy są nieznane. Zob. Ioan. Scylitz., s. 414⁴⁵⁻⁴⁷.

⁸⁷ Ustępstwa Bizantyńczyków w 1041 r. raczej nie objęły nowego sposobu ściągania podatków w gotówce. Monetaryzacja gospodarki bałkańskiej rozpoczęta jeszcze w IX stuleciu wyraźnie przyspieszyła w jedenastym stuleciu. Powstanie Deliana nie zahamowało tego procesu. Przebiegał on stosunkowo szybko na terenach zurbanizowanych, wolniej na obszarach wiejskich pokrywających się z terytorium dawnego państwa bułgarskiego. Nawet tutaj, ćwierć wieku później wołoscy naczelnicy będą od swoich stad wypasanych na górskich połoninach płacić podatki w monecie. Zob. *Советы и рассказы Кекавмена*, dz. cyt., s. 276.

BIBLIOGRAFIA

Źródła:

- Annales Barenis*, w: *MGH SS*, t. 5, ed. D. Pertz, Hanover 1844.
- Povestvovaniie vardapeta Aristakesa Lastiverci*, prevod s drievniearmianskogo, vstuptielnaia statia, komentarij i priloženia K.N. Iuzbašiana, Moskva 1968 [*Повествование варданета Аристакеса Ластиверци*, перевод с древнеармянского, вступительная статья, комментарий и приложения К.Н. Юзбашяна, Москва 1968].
- Gesta Regum Sclavorum*, ed. T. Živković, Beograd 2009.
- Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*, ed. H. Thurn, *CFHB. Series Berolinensis*, Berlin – New York 1973.
- Hē synecheia tēs Chronographias tou Iōannou Skylitsē (Ioannes Skylitzes Continuatus)*, ed. Th. Tsolakēs, Thessalonike 1968.
- Илев Пија, *Dobavki na episkop Michail Devolski ot 1118 g. k'em „Istoričeski svod” na Jovan Skilica (XI v.)*, w: В. Gjuzeleв, *Izvori na za srednovekovnata istorija Bālgarija (VII–XV v.) v avstrijskite rukopisni sbirki i archive. Pārvi tom. Bālgarski, drugi slavjanski i vizantijski izvori*, Sofija 1994, [И. Илиев, *Добавки на епископ Михаил Деволски от 1118 г. към „Исторически свод” на Йован Скилица (XI в.)*], w: В. Гюзелев, *Izvori za srednovekovnata istorija Bālgarija (VII–XV v.) v avstrijskite rukopisni sbirki i archive. Pārvi tom. Bālgarski, drugi slavjanski i vizantijski izvori*, Sofija 1994, s. 45–57.]
- Ivanov Jordan, *Bālgarski starini iz Makedonija*, Sofija 1970, [Й. Иванов, *Български старини из Македония*, София 1970.]
- The Chronicle of Matthew of Edessa. Armenia and the Crusades. Tenth to Twelfth Centuries*, transl. A.E. Dostourian, Lanham – New York 1993.
- Michael Psellos, *Chronographie, ou Historie d'un siècle de Byzance (1976)*, ed. E. Renaud, Paris 1926.
- Michał Psellos, *Kronika czyli historia jednego stulecia Bizancjum (976–1077)*, przekł. O. Jurewicz, Wrocław–Warszawa 1985.
- Miguel Atalíates, *Historia*, ed. In. Pérez Martín, Madrid 2002.
- Sovety i rasskazy Kekavmena. Poučeniye vizantijskogo polkovodca z XI veka*. Podgotovka teksta, vvedeniye, perevod i komentarij G.G. Litavrina. Izdaniye vtoroje, pererabotannoje i dopolnennoje, Sankt Petersburg 2003, [*Советы и рассказы Кекавмена. Поучение византийского полководца з XI века*. Подготовка текста, введение, перевод и комментарий Г.Г. Литаврина. Издание второе, переработанное и дополненное, Санкт Петербург 2003.]
- Таркова-Zaimova Vasilka, Miltenova Anisava, *Istoriko-apokaliptična knižnina vāv Vizantija i v srednovekovna Bālgarija*, Sofija 1996, [В. Тапкива-Займова, А. Милтенова, *Историко-апокалиптична книжнина във Византия и в средновековна България*, София 1996.]
- Minczew G., Skowronek M., *Apokryfy i legendy starotestamentowe Słowian południowych*, Kraków 2006.
- Testimonia Najdawniejszych Dziejów Słowian, z. 4, Pisarze z VIII–XII wieku*, red. A. Brzóstkowska, W. Swoboda, Warszawa 1997.
- Testimonia Najdawniejszych Dziejów Słowian. Seria Grecka, z. 6. Pisarze wieku XI*, tłum. i kom. A. Kotłowska, współpraca A. Brzóstkowska, Warszawa 2013.
- Yaḥyā al-Anṭāki, *Cronache dell'Egitto fātimide e dell'impero bizantino 937–1033*, traduzione dall'arabo, introduzione e cura di B. Pirone, Milano 1998.
- Ioannis Zonarae, *Epitome historiarum libri XIII–XVIII*, ed. Th. Büttner-Wobst, t. 3, Bonn 1897.

Literatura:

- Andrejev Jordan, Ivan Lazarov, Plamen Pavolv, *Koj koj je v srednovekovna Bālgarija*, Sofija 1994, [Й. Андреев, И. Лазаров, П. Павлов, *Кой кой е в средновековна България*, София 1994.]
- Angold Michael, *Archons and dynasts. Local aristocracies and the cities of the later Byzantine Empire*, w: *The Byzantine Aristocracy IX to XIII centuries*, ed. M. Angold, Oxford 1984, s. 236–253.

- Bonarek Jacek, *Przyczyny i cele bułgarskich wypraw Świętosława a polityka Bizancjum w latach sześćdziesiątych X wieku*, „Studia Historyczne”, 39, 1996, 3, s. 287–302.
- Bonarek Jacek, *Romajowie i obcy w kronice Jana Skylitzesa. Identyfikacja etniczna Bizantyńczyków i ich stosunek do obcych w świetle kroniki Jana Skylitzesa*, Toruń 2003.
- Božilov Ivan, *Bългарите във византийската империя*, София 1995, [И. Божилов, *Българите във византийската империя*, София 1995.]
- Božilov Ivan, Gjuzelev Boris, *Istorija na srednovekovna Bălgarija VII–XIV vek*, София 1999, [И. Божилов, Б. Гюзелев, *История на средновековна България VII–XIV век*, София 1999.]
- Božilov Ivan, *Bălgarskata archieskopija XI–XII vek. Spisăkt na bălgarskite arciepiskopi*, София 2011, [И. Божилов, *Българската архиепископия XI–XII век. Списъкът на българските архиепископи*, София 2011.]
- Browning Robert, *Byzantium and Bulgaria. A Comparative Study across the Early medieval Frontier*, London 1975.
- Bulgaria. *Zarys dziejów*, red. I. Dymitrow, Warszawa 1986.
- Cheyne Jean-Claude, *Dévaluation des dignités et dévaluation monétaire dans la second moitié du XIe siècle*, „Byzantium”, 53, 1983, s. 453–477.
- Cheyne Jean-Claude, *Toparque et topotérètes à la fin du 11e siècle*, „Revue des Études Byzantines”, 42, 1984, s. 215–224.
- Cheyne Jean-Claude, *Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210)*, Paris 1990.
- Cheyne Jean-Claude, *Les généraux byzantins face aux Bulgares au temps de Basile II et le destin de leurs familles*, w: *Jevropejskiat Jugoiztok prez vtorata polovina na X – načaloto na XI vek. Istorija i kultura*, s. 344–365.
- Dobyčina Anastasija, „Pod odnim jarmom” s Vizantijej: bolgary i bolgarskije zemli v sostave Vizantijskoj imperii (1018–1185), w: *Bălgarsko carstvo. Sbornik v čest’ na 60-godišnjata na doc. d-r Georgi N. Nikolov*, София 2018, [А. Добычина, „Под одним ярмом” с Византией: болгары и болгарские земли в составе Византийской империи (1018–1185), w: *Българско царство. Сборник в чест на 60-годишнината на доц. д-р Георги Н. Николов*, (REGNUM BULGARIAE. *Studia in honorem apnorum LX Georgii N. Nikolov*), отговорен редактор доц. А. Николов, София 2018, s. 476–497.]
- Delikari Angeliki, *Die Situation in Nord-West Makedonien während der Regierung des Basileios II. die sogenannte Kirche des Zaren Samuel und die Gründung des Erzbistums von Ochrid*, w: *Jevropejskiat Jugoiztok prez vtorata polovina na X – načaloto na XI vek. Istorija i kultura*, s. 236–243.
- Dudek Jarosław, „Cała ziemia dyrracheńska” pod panowaniem bizantyńskim w latach 1005 w latach 1005–1205, Zielona Góra 1999.
- Dudek Jarosław, *Cesarz Bazyli II w opiniach średniowiecznych Bułgarów*, w: *Stereotypy bałkańskie. Księga jubileuszowa Profesor Ilony Czamańskiej*, red. J. Paszkiewicz, Z. Pentek, Poznań 2011, s. 62–85.
- Ferluga Jadran, *John Scylitzes and Michael of Devol*, w: tegoż, *Byzantium on the Balkans. Studies on the Byzantine Administration and the Southern Slavs from the VIIth to the XIIth Centuries*, Amsterdam 1976, s. 337–344.
- Greenslade Simon, Hodges Richard, *The aristocratic „oikos” on the Vrina Plan, Butrint c. AD 830–1200*, „Byzantine and Modern Greek Studies”, 37, 2013, 1, s. 1–19.
- Grotowski Piotr Ł., *Święci wojownicy w sztuce bizantyńskiej (843–1261)*, Kraków 2011.
- Holmes Barbara, *Basil II and the Governance of Empire (976–1025)*, Oxford 2005.
- Jevropejskiat Jugoiztok prez vtorata polovina na X – načaloto na XI vek. Istorija i kultura*, София 2015 [Европейският Югоизток през втората половина на X – началото на XI век. История и култура, София 2015.]
- Janin Raymond, *Un ministre byzantine: Jean Orphanotrophe (XIe siècle)*, „Échos d’Orient”, 30, 1931, s. 431–443.
- Ivan Jordanov, *Pečati na potomcite na car Ivan Vladislav (1016–1018) v Vizantija*, „Arheologija”, 1996, nr 4, s. 7–22, [И. Йорданов, *Печати на потомците на цар Иван Владислав (1016–1018) в Византия*, „Археология”, 1996, nr 4, s. 7–22.]

- Józwiak Wojciech, *Obraz początku i końca średniowiecznego państwa w bułgarskiej powieści historycznej z lat 1874–1989*, Poznań 2017.
- Kaymakamova Milyana, *The Cult of the Bulgarian Tsar Peter (927–969) and the Driving Idea of the Bulgarian Liberation Uprising against the Byzantine Rule in the 11th–12th Century*, w: *The Bulgarian State in 927–969*, s. 457–478.
- Každan Aleksandr P., *Socjalnyj sostav gospodvujuščego klasa Vizantii XI–XII vv.*, Moskwa 1974, [А.П. Каждан., *Социальный состав господствующего класса Византии XI–XII вв.*, Москва 1974.]
- Krsmanović Bojana, *The Byzantine Province in Change (On the Treshold Between the 10th and 11th Century)*, Belgrade 2008.
- Leksykon tradycji bułgarskiej*, red. G. Szwat-Gylybowa, Warszawa 2011.
- Leszka Mirosław J., *Wizerunek władców pierwszego państwa bułgarskiego w bizantyńskich źródłach pisanych (VIII – pierwsza połowa XII wieku)*, Łódź 2003.
- Leszka Mirosław J., *Symeon I Wielki a Bizancjum. Z dziejów stosunków bułgarsko-bizantyńskich w latach 893–927*, Łódź 2013.
- Leszka Mirosław J., *Gabriel Radomir (1014–1015) i Jan Władysław (1015–1018), władcy państwa bułgarskiego w źródłach bizantyńskich*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia”, 25, 2018, s. 43–51.
- Leszka Mirosław J., Marinow Kirił, *Carstwo bułgarskie. Polityka – społeczeństwo – gospodarka – kultura. 866–971*, Warszawa 2015.
- Leśny Jan, *Państwo Samuela a jego zachodni sąsiedzi*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia”, 2, 1985, s. 87–112.
- Litavrin Gennadij, *Bolgarija i Vizantija v XI–XII vv.*, Moskwa 1960, [Г.Г., Литаврин, *Болгария и Византия в XI–XII вв.*, Москва 1960.]
- Madjarov Dzheny, *L’histoire de Petâr (Pierre) Deljan – souverain legitime et du prince Arpad – dâla. Relations entre le ritual et la titulature*, “Bulgarian Historical Review”, 1, 2011, 1–2, s. 3–40.
- Magdalino Paul, *The Byzantine aristocratic oikos*, w: *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, ed. M. Angold, Oxford 1984, s. 92–105.
- Maksimović Ljubomir, *Organiazacija vizantijskie vlasti u novoosvojenim oblastima posle 1018 godine*, „Zbornik Radova Vizantološkog Instituta”, 36, 1997, s. 38–42, [Ль. Максимовић, *Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године*, ЗРВИ, 36, 1997, s. 38–42]
- Majewski Piotr, *(Re)konstrukcje narodu. Odwieczna Macedonia powstaje w XXI wieku*, Gdańsk 2013.
- McKitterick Rosamond, *Królestwa Karolingów. Władza – konflikty – kultura. 751–987*, przekł. B. Hlebowicz, M. Wilk, Warszawa 2011.
- Miodyński Lech, *Symbole miejsca w kulturze i literaturze macedońskiej*, Katowice 2011.
- Miltenova Anisava, Kaimakamova Miljana, *The Uprising of Petar Deljan (1040–1041) in a new Old Bulgarian Source*, “Byzantinobulgarica”, 8, 1986, s. 227–240.
- Mochov Anton, *Komandnyj sostav vizantijskoj armii v XI v. Pravljenje Romana III Argira (1028–1034)*, “Antičnaja drevnost’ i srednije veki”, 31, 2000, s. 173–197, [А. Мохов, *Командный состав византийской армии в XI в. Правление Романа III Аргура (1028–1034)*, „Античная древность и средние века”, 31, 2000, s. 173–197].
- Moravcsik Gyilia, *Byzantinoturcica. II. Sprachreste der Türkvolker in den byzantinischen Quellen*, Berlin 1983.
- Nikolov Georgi N., *Centralizm i regionalizm v rannosrednovekovna Bălgarija*, Sofija 2005, [Г. Н. Николов, *Централизъм и регионализъм в ранносредновековна България*, София 2005.]
- Nikolov Georgi N., *The Bulgarian aristocracy in the war against the Byzantine Empire (971–1019)*, w: *Byzantium and East Central Europe*, ed. G. Prinzing, M. Salamon, P. Stephenson, Cracov 2001, s. 141–158.
- Nikolov Angel, *On Basil II’s cognomen „The Bulgar-Slayer”*, w: *Европейският Югоизток*, s. 578–584
- Nikolowa Bistra, *Monašestvo, manastiri i manastirski život v srednovekovna Bălgarija, t. I, Manastirite, t. II, Monasite*, Sofija 2010, [Николова Б., *Монашество, манастири и манастирски живот в средновековна България, т. I, Манастирите, т. II, Монасите*, София 2010.]

- Paroń Aleksander, *Pieczynowie. Koczownicy w krajobrazie politycznym i kulturowym średniowiecznej Europy*, Wrocław 2015.
- Petrovski Boban, *Central-southern Europe under the restored Byzantine administration after the fall of Samuel state*, w: *Jevropejskiat Jugoiztok prez vtorata polovina na X – načaloto na XI vek. Istorija i kultura*, s. 266–276.
- Pirivatrić Srđan, *Samuilova država. Obim i karakter*, Beograd 1997, [С. Пириватрић, *Самуилова држава. Обим и карактер*, Београд 1997.]
- Pirivatrić Srđan, *Personal names in the ruling familie of the First Bulgarian Empire in the second half of 10th and the early 11th centurie. Some observations on their political implications*, w: *Jevropejskiat Jugoiztok prez vtorata polovina na X – načaloto na XI vek*, s. 585–596.
- Pleszczyński Andrzej, *Kryzys i upadek wczesnych państw słowiańskich oraz ich odbudowa (IX–XI wiek). Zarys problemu*, „Kwartalnik Historyczny”, 125, 2018, 2, s. 263–302.
- Pohl Walter, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa. 567–822 n. Chr.*, München 1988.
- Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565–1453*, bearbeitet von F. Dölger, A.E. Müller, A. Beihammer, 1 Teil, 2 Halband *Regesten 867–1025*, München 2003; bearbeitet von F. Dölger, Teil 3. *Regesten 1204–1282*, München – Berlin 1932.
- Rek Stanisław, *Powstanie zachodniobułgarskiego państwa Komitupulów*, „Przegląd Historyczny”, 64, 1983, 2, s. 237–254.
- Runciman Steven, *A history of the first Bulgarian empire*, London 1930.
- Schulz Cordula, *Probleme bei der Erforschung der Integration Bulgariens in das Byzantinische Reich, 1018–1186*, w: *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*, ed. L.M. Hoffmann, A. Monchizadeh, Wiesbaden 2005, s. 337–347.
- Seibt Walter, *Untersuchungen zur vor- und Frühgeschichte der „bulgarischen“ Komitopulen*, „Handes Amsorya”, 89, 1975, s. 66–100.
- Shepard Jonathan, *A suspected source of Scylitzes? “Synopsis Historion”: the great Catacalon Ce-caumenus*, “Greek, Roman and Byzantine Studies”, 18, 1992, s. 171–181.
- Slavova Tatjana, *Vladetel i administracija v rannosrednovekovna Bălgarija. Filologičeski aspekt*, [Т. Славова, *Владетел и администрация в ранносредновековна България. Филологически аспекти*, София 2010.]
- Snegarov Ivan, *Istorija na ochridskata archiepiskopija, t. 1, Ot osnovaneto na Balkanskija poluostrov ot Turcite*, Sofija 1995, [И. Снегаров, *История на охридската архиепископия. Том 1. От основаването и до завладяването на Балканския полуостров от турците*, София 1995.]
- Stepanenko Valery, *John Vladislav dynasty (Vladislavichi), Arcrunids, Bagratids in the Byzantium of 11th Century*, “Antičnaja drevnost’ i srednije veky”, 43, 2015, s. 178–191, [В.П. Степаненко, *Владиславичи, Арцруниды и Багратиды в Византии XI в.*, „Античная древность и средние века”, 43, 2015, s. 178–191.]
- Stepanov Tsvetelin, *From „steppe” to Christian empire and back: Bulgaria between 800 and 1100*, w: *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans, To the memory of Petre Diaconu (1927–2007)*, ed. F. Curta with the assistance of R. Kovalev, Leiden–Boston 2008, s. 363–377.
- Stephenson Paul, *Byzantine Policy towards Paristrion in the mild-eleventh: another interpretation*, „Byzantine and Modern Greek Studies”, 22, 1999, s. 43–66.
- Stephenson Paul, *The Legend of Basil the Bulgar-Slayer*, Cambridge 2003.
- Ševčenko Ihor, *The Illuminators of the Menologium of Basil II*, „Dumbarton Oaks Papers”, 16, 1962, s. 345–276.
- Tăpkova-Zaimova Vasilka, *The Du Cange Catalogue*, w: *State and Church. Studies in Medieval Bulgaria and Byzantium*, ed. by V. Gjuzelev and K. Petkov, Sofija 2011, s. 209–235.
- Tăpkova-Zaimova Vasilka, *“Bălgari rodом...”. Komitopulite, car Samuil i njegovite potomci spored istoričeski izvori i istoriografskata tradicija*, Sofija 2014, [Тъпкова-Займова В., „Българи родом...”. *Комитопулите, цар Самуил и неговите потомци според историческите извори и историкографската традиция*, София 2014].

- The Bulgarian State in 927–969. The Epoch of Tsar Peter I*, ed. M.J. Leszka, K. Marinow, Łódź–Kraków 2018.
- Treštitk Dušan, *Pád Velké Moravy*, w: *Typologie raně feudálních slovanských států. Sbornik příspěvků z mezinárodní konference k tématu „Vznik a rozvoj slavanských raně feudálních států a národnosti ve střední a jihovýchodní Evropě“*, konané ve dnech 18.–20. listopadu 1986 v Praze, Praha 1987, s. 37–42.
- Wasilewski Tadeusz, *Administracja bizantyńska na ziemiach słowiańskich i jej polityka wobec Słowian w XI–XII w.*, „Kwartalnik Historyczny”, 70, 1963, 2, s. 303–321.
- Wojnowski Michał, *Konnica w armii Cesarstwa Bizantyńskiego od VIII do XIII w. Rola militarna i znaczenie społeczne*, Oświęcim 2014.
- Ziemann Daniel, *Between authoritarianism and consensus. Domination and the role of nobility in the First Bulgarian Realm (7th – 9th Century)*, „Bulgaria Mediaevalis”, 2, 2011 (1), s. 373–397.
- Ziemann Daniel, *The rebellion of the nobles against the baptism of Khan Boris (865–866)*, w: *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium. Vol. 2. Byzantium, Pliska, and the Balkans*, ed. J. Henning, Berlin – New York 2007, s. 613–624.
- Zlatarski Vasil, *Ustrojstwo Bolgarii i položenije bolgarskogo naroda w perwoje vremja posle pokorenija ich Wasilijem II Bolgarobojceju*, w: V. Zlatarski, *Izbrani proizvedenija*, t. II, Sofija 1984, [В. Златарски, *Устройство Болгарии и положение болгарского народа в первое время после покорения их Василием II Болгаробойцею*, „Seminarium Kondakovianum”, t. 4, Praha, 1931, s. 49–67, [przedruk: В. Златарски, *Избрани произведения*, t. II, София 1984, s. 120–140].

